

Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ
ՀԱՏՈՐ Ա
ԳԻՐՔ Ա Բ Գ
ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ

ՀԱՅ ՈՒՂՂԱՓԱՌ ԵԿԵՂԵՑԻՈՅ ԱՆՑՔԵՐԸ ՍԿԻԶԲԷՆ ՄԻՆՉԵՒ ՄԵՐ ՕՐԵՐԸ ՅԱՐԱԿԻՑ
ԱԶԳԱՅԻՆ ՊԱՐԱԳԱՆԵՐՈՎ ՊԱՏՄՈՒԱԾ

Ա. ՀԱՏՈՐ, ՄԱՍՆ Ա., Բ. ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՐԵՐՈՒԹԵԱՄԲ՝ ՊՐՆ. ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆԻ

ՊԷՅՐՈՒԹ, ՏՊ. ՍԵՒԱՆ, 1959

Այս գիրքը կը ձօնեմ Մայրիկիս,

ՄԱՐԹԱՅԻՆ

որ փոքր տարիքէս ինձի սորվեցուց

սիրել հայ ազգը

եւ Մայրենի մեր Սուրբ Եկեղեցին

ՏԱՃԱՏ ՍՐԱՊԵԱՆ

ՎԵՐԱՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՆ ԱՌԻԹՈՎ

Հայ ժողովուրդի եւ Հայոց Եկեղեցիի պահմութեան նուիրուած նշանաւոր երկերէն մէկն է Մաղաքիա Արքեպս. Օրմանեանի եռահատոր ու մեծածաւալ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը, իր պատմագիտական մեթոդով, իւրահատուկ ուղղութեամբ եւ ամբողջականութեամբ:

Հայ ժողովուրդի պատմութեան նուիրուած գործերէն քիչեր միայն ամբողջական են եւ կը հասնին մեր օրերը: «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը գէթ Դ. դարէն մինչեւ Ի. դարու սկիզբը կը ներկայացնէ Հայոց միայար պատմութիւնը: Բայց Օրմանեան Արքեպս. ի «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը կարելորագոյն երկ մըն է իբրեւ Հայոց Եկեղեցիի պատմութիւն, իր ընդարձակութեամբ, իր ամբողջականութեամբ, իր ներքին անքակտելի միութեամբ եւ վերջապէս իր ոգիւով, որ շեշտուած կերպով դրական պահպանողականութիւնն է:

«ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ապրող գործ մըն է, եւ ժամանակին հետ երբեք մաշող գործ մը չէ. աւելին՝ անիկա ոչ միայն ապրող, այլ նաեւ ապրեցնող գործ մըն է: Զուր տեղը չէ որ անոր առաջին հրատարակութենէն գրեթէ կէս դար ետք անիկա ոչ միայն բոլորովին սպառած, այլ նաեւ տենդագին փնտռուած գործ մըն է որքան գիտնականին, նոյնքան պարզ ժողովուրդին կողմէ:

Գործիս վերահրատարակութեան բարերարը, ծանօթ ազգային Պրն. Տաճատ Սրապեան, ուրեմն իր եկեղեցասիրութեան լաւագոյնս գոհացում տուած կ'ըլլայ ստանձնելով վերահրատարակութեան ծախքերը եւ մանաւանդ սպառման հոգը, այս պարագային ներելի է ըսել՝ «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու նուիրական առաքելութիւնը, այսպիսով իր եւ իր երախտաւոր մօրը համար կանգնելով յիշատակի արձան: Բարերար Պրն. Տաճատ Սրապեան «ԱԶԳԱՊԱՏՈՒՄ»ը ժողովրդականացնելու իր նպատակին մէջ լաւագոյնս յաջողելու համար՝ յարմար դատեց իւրախանչիւր հատոր բաժնել երեք մասերու, վաճառումը հեշտացնելու համար: Յետոյ միեւնոյն նպատակով նշանակել տուաւ այնպիսի մատչելի գին մը, որ միայն կարելի է ժողովրդական կոչել:

Այս առթիւ արդար է յիշեցնել Պրն. Տաճատ Սրապեան խոր հիացում եւ պեշտամունք ունի Օրմանեան Սրբաւանի վաստակին հանդէպ: Ինք է որ 5-6 տարիներ առաջ իր միջոցներով վերահրատարակել տուաւ Օրմանեան Սրբայանի «ՀԱՅՈՅ ԵԿԵՂԵՑԻՆ» (հայերէնով եւ

նորա յօժար կամակցութեամբ այդ բանը կատարուէր (ՍԱՄ.127): Ապլսուարի մասին ուրիշ կողմէն հասած պատմութիւններ, զինքն շատ հայասէր եւ քրիստոնէասէր չեն ցուցներ («919), բայց թերեւս Հայոց կաթողիկոսը մօտը ունենալու ակնկալութիւնը զինքն զիջողութեանց համոզած ըլլայ: Բայց Ապլսուար դիրքը կորսնցուց, իսկ Անի երթալու գաղափարը աւելի դիւրին պիտի ըլլար, երբոր Դաւիթ Վրաց թագաւոր քաղաքը գրաւեց, սակայն դեռ բան մը չկարգադրուած Փատլուն եկաւ եւ տիրապետեց: Այդ պատերազմին առթիւ կը յիշուի Այծեամն անուն Հայ կնոջ մը քաջութիւնը, որ պարիսպներուն վրայէն յարձակողները քարերով ետ կը մղէր՝ *առ ոչինչ համարեալ զխոցուածս նետիցն* (ՍԱՄ.127): Թէպէտեւ Անիի անձնատուր եղած ատեն երդում ըրաւ որ *սուրբ կաթողիկէն հանապազ Հայոց կացցէ, եւ մի' մտցէ ի նա Տաճիկ եւ ոչ Մոսուրման ապգ* (ՌԻՌ.159), սակայն յետոյ *իւիք իւիք հնարիւք էառ վրէժո, եւ նեղութեանց եւ հարկապահանջ յափշտակութեանց* դուռ բացաւ (ՍԱՄ.127), եւ Գրիգորի Անի դառնալու գաղափարը անհնարութեան մատնուեցաւ, եւ մէկ կողմ թողուեցաւ:

936. Գրիգոր եւ Ներսէս

Գրիգորի Ծովքի մէջ իրեն օգնական ունէր իր եղբայրը՝ Ներսէս Շնորհալին, իրմէ հինգ տարով պակտիկ, զոր *մինչեւ յարբունս հասուցեալ եւ քահանայ ձեռամբ օշեալ* (ՉԱՓ.558), սկսաւ եկեղեցական պաշտօններու ալ գործածել: Շնորհալին քահանայական ձեռնադրուիւնը առաջին երիտասարդութեան մէջ եղած ըսուելէն, Գրիգորի կաթողիկոսութենէն հապիւ, 6 տարի ետքը պէտք է նշանակել, շուրջ 1120ին: Իսկ եպիսկոպոսական ձեռնադրութեան մասին յայտնի յիշատակութիւն չենք գտներ: Թէպէտաւելի ուշ կը տեսնենք անոր անունը իբր եպիսկոպոս նշանակուած (ԸՆԴ.86), բայց այդ պատճառմը չէ որ ձեռնադրութիւնը ուշացնենք մինչեւ 1135, ինչպէս սովորաբար կը գրուի (ՉԱՄ.Գ.52): Պահլաւունի իշխանապուն մը, կաթողիկոսի եղբայրը, ուսմամբ վարգացուն, եւ գործունէութեամբ գերազանց Ներսէսը, հարկաւ մինչեւ քառասունի մօտ տարիքը չսպասեց եպիսկոպոսութիւն ընդունելու իր եղբօրմէն, որուն աջ բազուկը եւ ըստ ամենայնի գործակիցն էր: Հետեւաբար անհաւանական չէ շուրջ 1125ին Ներսէս եպիսկոպոս ձեռնադրուած ըսել:

937. Գրիգոր եւ Աղուանք

Պահլաւունիի Արեւելքի մասին ունեցած հողածութեանց կարգէն է Աղուանից կաթողիկոսական աթոռին երկարատեւ պարապութիւնն ալ վերջացնելը: Ստեփանոս կաթողիկոս տարիուկէս պաշտօնավարութենէ ետքը վախճանած էր 1131ին, եւ յաջորդին ընտրութիւնը խափանուած էր 8 տարի՝ երկրին շփոթութեանց պատճառով: Գրիգորի դժուար ըլլալով անձամբ երթալ կամ Աղուաններուն գալ, լիազօր նուիրակութիւն տուաւ կարնոյ Սահակ պիսկոպոսին (ԿԻՐ. 101), որ Աղուանից եպիսկոպոսներուն հետ, եւ դաւիթ թագաւորին ներկայութեան կաթողիկոս օժեց հանգուցեալ Ստեփանոսի հօրեղբօրոջդին Գագիկը, Գրիգորիս անունով, Հոգեգալուստի օրը 1139 Յունիս 11ին, եւ վարդավառին նոր կաթողիկոսը միւռոնօրհնէք եւ եպիսկոպոսի ձեռնադրութիւն կատարեց (ՀԱՅ.386): Ութամեայ պարապութեան երեսէն մկրտութեան միւռոն իսկ կը պակսէր, եւ ձեռնադրութեանց համար եպիսկոպոս չէր գտնուէր, կ'ըսէ յիշատակագիրը (Հայ.385): Գրիգորի ուրիշ եկեղեցական աշխատութիւնները կը պահենք վերջէն ամփոփել, կցկտուր չընելու համար:

938. Լեւոնի գերութիւնը

Լեւոն իշխանապետի գործերը յաջող կ'երթային, եւ Լատիններուն հետ բարեկամութեամբ էր, ապապի պատերազմին մէջ ինքն էր որ Հոռոգերիոս (Roger) Անտիոքայ կոմսը մեծ վտանգէ մը ապատած էր, եւ անոր շատ սիրելի եղած էր (ՌԻՌ.429): Այսպէս շարունակեց, մինչեւ 1135, երբ Լեւոնի եւ Լատիններուն մէջ գժտութիւն ինկաւ, Սարուանդիքար բերդը գրաւելուն համար: Անտիոքի կոմսը Երուսաղէմի թագաւորին օգնութեամբ պատերազմի ելաւ Լեւոնի դէմ, որուն

օգնական էր լատիններէն Եդեսիոյ կոմսը, քանի որ անոր քեռորդին էր: սակայն թշնամիները
վորացան եւ *աւերեցին գերկիրս Կիլիկեցոց*: Ասոր վրայ Գոնիայի սուլտանութեան Թուրքերը
քրիստոնեաները իրարու դէմ ելած տեսնելով, երկու կողմին վրայ միանգամայն յարձակեցան, եւ
գերեցին պապն քրիստոնէից անհամար եւ շատ (ՍԱՄ.93), որով Անտիոքայ կոմսին յարձակումն
ալ ապարդիւն մնաց, երկու կողմեր քիչ մը ատեն հանդարտ մնացին: Հոռոգերիոսի մահուընէ եւ
առաջի պատերազմէն *յատ երից ամաց*, 1138ին Անտիոքի նոր կոմսը բոյեմոնդոս կամ Պայմունդ
կամ Պիտեւին, նենգութեամբ Լեւոնի *կալաւ եւ բանտարկեց* (ՍԱՄ.158), հին վրէժը լուծելու համար:
Լեւոն չորս որդիներ ունէր, Թորոս, Ստեփանէ, Մլէհ, եւ Ռուբէն (ՎԱՀ.187), եւ հարձորդի մը
Կոստանին անուն: Հորերնուն բանտարկութենէն ետքը ասոնք *յարեան ի վերայ միմեանց*, եւ իրենց
հարձեղբայր Կոստանդինի խաւարեցուցին պաշտն, մինչ Լեւոն կը սպասէր ի որդւոց
պաշտպանութեան: Անոնց բան մը ընելէն յուսահատ՝ փրկանքով ապատութեան ստիպուեցաւ, ոչ
միայն յանձն առաւ Սարուանդիքարը դարձնել, այլ եւ Ատանան եւ Մոպուեստիան ալ տալ,
որդիները պատանդ թողուլ, եւ 60,000 դահեկան գումար մըն ալ վճարել, եւ այսպէս *յետ երկուց
ամաց* բանտարկութեան իր ապատութիւնը ստացաւ (ՍԱՄ.129): Այլ հապի թէ ելաւ, բուն
վորութեամբ Լատիններուն վրայ դարձաւ, տուած քաղաքները ետ առաւ, եւ միայն Եդեսիոյ կոմսը
միջնորդութեամբ հաշտութեան պիջաւ՝ պատանդները, ետ առնելով (ՉԱՄ.Գ.51): Յովհաննէս
Կոմնենոս կայսրը արշաւանք մը կազմած էր դէպ Արեւելք, կայսրութեան հին ոյժը եւ սահմանը
նորոգելու միտքով, յաղթութիւններ ունցաւ Գոնիայի կամ Ռումի Թուրքերուն վրայ,
լատիններուն վրայ ալ յարձակեցաւ, եւ Լեւոն վերջիններուն հետ կնքած հաշտութեան
հաւատարիմ, Յոյներուն դէմ նախաշարձակ եղաւ եւ անոնց յառաջացումը արգիլեց: լատիններ գոհ
մնացին, բայց Յոյներու եւ Հայերու մէջ հակառակութիւնը վայրացաւ: յովհաննէս Մոկնենոս նոր
յարձակում կազմակերպեց ուղղակի Հայերու եւ Լեւոնի դէմ, ոչ միայն գրաւուած քաղաքները ետ
առնելու, այլ եւ Հայ իշխանապետութիւնը հիմնովին ջնջելու համար: Այդ իրողութեանց
ժամանակագրութիւնը շատ շփոթ կը տեսնուի պատմագիրներու մէջ, եւ դժուար կը լինի ճշդել
Յունաց արշաւանքներուն անդամները եւ տեւողութիւնը եւ Լեւոնի գերութեան ճիշդ թուականը:
Առանց երկար պնդութեանց մտնելու կը համաձայնինք 1141ին դնել Լեւոնի անձնատուր ըլլալը
Վահկայ բերդին մէջ, եւ 1143ին անոր մահը Կոստանդնուպոլիս գերութեան մէջ ինչպէս որ շատեր
ալ կը դնեն Լեւոնի իշխանութիւնը 12 տարի հաշուելու հիմամբ, թէպէտեւ Անեցին Լեւոնի համար
պարպապէս *կեցեալ*, եւ ոչ թէ իշխած կը գրէ 12 տարիներ (ՍԱՄ.128):

939. Անտիոքի ժողովը

Լեւոնի գերութեամբ Հայկական իշխանութիւնը պահ մը ընդմիջեցաւ, եւ
կաթողիկոսութիւնն ալ իրեն նեցուկը կորսնցուց, որովհետեւ չկար հովանաւորութիւն եւ
պաշտպանութիւն ընելու կարող իշխանութիւն մը: Այլապահներուն վանապան ճիւղերէն լաւ բան
մը յուսալ անհնար էր, Յոյներ բացարձակ թշնամական դիրք առած էին, Զէսուն ինկած, Կիլիկիա
դադարած, մանր մուսը Հայ իշխաններ իրենց իսկ անբաւական, Ծովքի Վասիլին իշխանութիւնն
ալ միեւնոյն վիճակը առած, Գրիգոր կաթողիկոս ուրիշ ճամբայ չունէր իեն համար
հովանաւորութիւն մը ձարելու, բայց եթէ Լատին իշխաններուն կողմը դառնալ, եւ անոնց
բարեկամութիւնը մշակել: Իսկ լատիններուն մէջէն աւելի մօտաւորը եւ աւելի վօրաւորը Անտիոքի
կոմսութիւնն էր, որ այդ միջոցին բարգաւաճ կացութիւն ալ ունէր: Արդէն Լեւոն ալ, անգամ մը
Անտիոքի հետ դժտուելէն ետքը՝ հաշտուած, եւ լատիններուն պատճառով վերջին փորձանքը
վրան հրաւիրած էր: Լատիններն ալ կ'աշխատէին իրենց հետ հաշտ պահել Հայ տարրը, որ երկրին
մէջ նշանաւորեւ ապրեցիկ դիրք կը գրաւէր, եւ անկէ միայն կրնային իրենց նպաստաւոր

օգնութիւն մը սպասել: Այդ յարաբերութեանց հետեւանքն եղաւ, որ երբ 1141ին Լատիններ եկեղեցական ժողով մը գումարեցին Անտիոքի մէջ, Գրիգոր կաթողիկոս եւ իրեն օգնական եղբայրը՝ Ներսէս եպիսկոպոս ալ ժողովին հրաւիրուեցան, եւ ասոնք ալ մտադիր յանձն առին երթալ, հարկաւ բարեկամութիւնը աւելի սերտ եւ աւելի գործնական ընելու նպատակով: Ժողովը գումարուած էր Անտիոքայ Լատին պատրիարք Հռոդոլփոսի (Rodolphe) դէմ եղած ամբաստանութիւնը քննելու համար, որ մինչեւ Հռոմի պապին հասած էր: Իննովկենտիոս Բ., որ 1130ին ընտրուած, Անակղետոս հակաթոռէն նեղուելով հռոմէ հեռացած, եւ հակաթոռին մեռնելէն ետքը նորէն Հռոմ դարձած եւ գործի գլուխ անցած էր 1139ին, իր կողմէն Ոստիոյ կարգինալ եպիսկոպոս Ալբերիկոսը նուիրակ ւրկելով ժողով գումարելու եւ գործը քննելու հրամանը տուած էր: Հռոդոլփոսի վրայ ծանրացած ամբաստանութեանց կար հարկաւ Տանգրէտի կոմսը *դեղակուր* սպաննած ըլլալու կէտը (ԿԻՐ.63) եւ Գրիգոր եւ Ներսէս իբր տեղական գործերու տեղեակ, կրնային ժողովին գործը դիւրացնել: Հռոդոլփոս պարտաւորեցաւ եւ դատապարտուեցաւ, բայց ժողովին պարագան օգնեց Հայոց հոգեւորական գլուխը յարաբերութեան մէջ դնելու Լատիններուն ընդհանուր հոգեւոր պետին հետ, որուն ձայնով կը շարժուէր Եւրոպա, նոյնիսկ քաղաքական եւ պինուորական գործերուն մէջ, եւ որուն բարեկամութիւնը կրնար օգտակար դառնալ Հայերուն վատրանդի եւ անտերունջ կացութեան: Ճիշդ այն միջոցին էր, որ Լեւոն փակուած էր Կոստանդնուպոլսոյ բանտին մէջ, եւ Հայերը իշխանապետնին կորուսած, անիշխանական դիրք ունէին եւ Յոյները տիրացած էին Կիլիկիոյ:

940. Գրիգոր Յերուսաղէմ

Երբ Հայոց կաթողիկոսը ազգային տեսակէտէն պապական նուիրակին հետ յարաբերութիւն կը մշակէր, Լատին նուիրակն ալ իր կողմէն միեւնոյն կերպով կը վարուէր, ոչ թէ լոկ Արեւելքի Լատին իշխանութիւններուն բարեկամներ ձարելու եւ շատցնելու, այլեւ իր գլխաւորին եկեղեցական իշխանութեան ալ ընդարձակութիւն պատրաստելու համար: Բայց այս միտքեր համարձակ չէին խօսուեր եւ պաշտօնապէս չէին յայտնուէր: Ալբերիկոս իր միտքը յառաջացնելու նպատակով խնդրեց Գրիգորէ, որ իրեն հետ մէկտեղ Երուսաղէմ գայ, ուր ինքն կ'երթալ թէ սուրբ տեղերը այցելելու, եւ թէ Արեւելքի մէջ եղող Լատիններուն գործերն ու կացութիւնը մօտէն քննելու: Գրիգոր համակերպեցաւ, թէ սուրբ տեղեաց ուխտ մը ընելու, եւ թէ իր նպատակին ծառայելու համար, բայց որովհետեւ բացակայութիւնը կրնար երկարիլ, եւ հայրապետանոցը անգլուխ թողուլ յարմար չէր, Ներսէս եղբայրը Ծովք դարձուց, իբր տեղակալ գործերը հոգալու, եւ ինքն Ալբերիկոսի հետ Անտիոքէ Երուսաղէմ ուղեւորեցաւ, ուր միասին սօնեցին 1142ի պատիկը, որ կը հանդիպէր Ապրիլ 19ին: Պապին նուիրակը ժողով մըն ալ գումարեց Երուսաղէմի մէջ, Սիոնի պատրիարքարանը, ընդհանուր բարեկարգութեան համար, որպէսպի կանոնական պահպանութիւնք ամրանան եւ սպրդած վեղումներ դարմանուին: Գրիգորի ալ ժողովականներու կարգին պատուոյ տեղ մը տրուեցաւ, որովհետեւ ձանձցուած էր իբր *մեծ հայրապետ Հայոց, գլուխ եւ պետ ամենայն եպիսկոպոսաց Կապադովկացւոց եւ Մարաց եւ Պարսից եւ երկաքանչիւր Հայաստանի, եւ գերագոյն ընտանապետ, որ կաթողիկոսն անուանի*, ինչպէս կը գրէ Գուլիելմոս Տիւրացի (ՉԱՄ.Գ.53): Բարեկարգական խնդիրներու շուրջ եղած ժողովական բանակցութիւնները, հարկաւ առիթ պիտի ընծայէին Գրիգորի ալ իր եկեղեցւոյ տեսակէտը պարզել, Հռոմի եւ Հայոց եկեղեցիներուն մէջ աչքի վարկած տարբերութիւնները բացատրել, եւ Հայոց եկեղեցւոյն դաւանութիւնն ու կանոնները ու սովորութիւնները պաշտպանել: Այդ բանակցութեանց մասին ազգային աղբիւրներէ հասած տեղեկութիւններ կը վկայեն, թէ Լատիններ *ծանեան ի բանսն հաւատոյ՝ զճմարտութիւն ամենեւիմբ, զոր պայծառեւ կանոնական կարգաւ եւ կանոնով վարդապետական ճոխութեամբ*

բարբառէր Գրիգոր: Իսկ արդիւնքը եղած է, որ Լատիններ *ուրախացան հաճելութեամբ եւ առաւել սէր հաստատեցին ընդ հայրապետին եւ ընդ ապօս մեր* (ՍԱՄ.123): Շատ չի տարբերիր Գուլիելմոս Տիւրացիին գրածն ալ, թէ *բանք եղեն ի վերայ մասանց հաւատոյ, յորս տարաձայնիլ երեւէր ժողովուրդ նորա ի մէնջ, եւ առ ի նմանէ խոստացեալ եղեւ ի բազում ինչ իրս ուղղութիւն* (ՉԱՄ.Գ.54): Զիջողութիւն ըրած կամ համակերպած ըլլալու կէտը բոլորովին կը հեռանայ, եւ բացատրութիւններ կը տրուէին միայն տարբերութեանց նշանակութիւնը պարզելու: *Ուղղութիւն* ընեու խոստումը զոր կը շեշտէ Տիւրացին, թէական պայման է, եթէ անուղիղ բան մը տեսնուի, ինչ որ լրացեալ գործողութեան մը տեղի ունեցած չըլլալը կը հաստատէ: Գրիգորի տուած բացատրութեանց ոճը ուրեմն այն եղած է, թէ հիմնական տարբերութիւններ չեն, եւ եթէ հաստատուին՝ կրնան ուղղուիլ: Ասկէ աւելի խոհեմ կերպով չէր կրնար Գրիգոր գործին մէջէն ելլել, ուր իր եկեղեցւոյն ամբողջական ներկայացուցիչներով չէր գտնուեր, եւ գլխաւոր նպատակ ունէր Լատիններու համակրութիւնը շահիլ, եւ անոնց օգնութեամբ Կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը վերականգնել: Լատիններն ալ՝ աւելի առաջ մղած չեն իրենց պահանջները, որպէս զի Հայոց հետ բարեկամութեան դիրքը չխպեն, ուսկից շատ օգուտներ կը սպասէին իրենց արեւելեան գաղթականութեանց եւ իշխանութեանց համար: Կիրակոս կը յաւելու, թէ *զհին դաշինսն, սրբոյն Գրիգորի եւ Տրդատայ եւ կոստանդիանոսի կայսեր եւ Սեղբեստրոսի՝ վերստին նորոգեցին առ սովաւ* (ԿԻՐ.67), ապրուելով անշուժտ Դաշանց Թուղթէն, որ իր ատեն մէջտեղ ելած էր, իսկ այս միջոցին չկար, եւ նոյնիսկ Լատիններ, այդպիսի ակնարկ մը չունին:

941. Իննովկենտիոսի ընծաները

Գրիգոր գոհունակութեամբ դարձաւ Ծովք եւ Ալբերիկոս ալ Հռոմ դառնալով միեւնոյն գոհունակ գնահատութիւնը յայտնած պիտի ըլլայ, որ Իննովկենտիոս Բ. պապէն սիրոյ գիր եկաւ Գրիգորի, եկեղեցական ընծաներով մէկտեղ, զորս Լամբրոնացին *գաւապան եւ քօղ հայրապետական* անուններով կը բացատրէ: Գաւապանը պէտք է ըլլայ հովուական գաւապանը կորագլուխ ծայրով, Լատիններուն գործածած ձեւին համեմատ, զոր թերեւս Գրիգոր երբեմն գործածեց ալ, բայց չենք կարծեր թէ Գրիգոր կամ Ներսէս անիկա սովորական կիրառութեան ընդունած ըլլան, եւս առաւել բոլոր եպիսկոպոսներու տարածած տլլան, փոխանակելով օձագլուխ հովուականին հետ, զոր անշուշտ կը գործածէին Հայերը, Յունաց կամ Կապադովկացւոց եկեղեցւոյ ծիսական սովորութեանց հետեւողութեամբ: Միւս ընծային մասին դժուարին կ'ըլլայ ճշդել թէ ինչ պէտք է իմանալ *քօղ հայրապետական* անունին ներքեւ, վասն զի Լատիններ ոչ հայրապետական օժում ունին եւ ոչ քօղ, եւ չենք համարձակիր ենթադրել, թէ Գրիգորի վրայ տեսնուած քօղին մնանութիւնը շինել տուած ըլլայ Իննովկենտիոս, Ալբերիկոսէ ստացած տեղեկութեանց վրայ, Պապերու այդպիսի առիթներու մէջ գործածած նուէրը *Պալլիում* է, սակայն այն եմփորոնի նմանութիւնն ունի եւ ոչ քօղի: Ասուիէ հիւսուած ձերմակ եւ լայն երիպ մըն է սեւ խաչերով վարդարուած, եմփորոնի նման ուսերուն վրայ պատած եւ ետեւէն եւ առջեւէն կախուած, բայց շատ մանր եւ մինչեւ մէջքը հասնող եմփորոն մը: Թերեւս Գրիգորի զրկուածն ալ միեւնոյն պալլիումն էր, եւ հայերէն անուն չունենալուն, եւ հայրապետական յատուկ սպաս մը կարծուելուն, Լամբրոնացին վայն *քօղ* անունով բացատրած է: Եթէ Լատին հեղինակներէն ընծաներ յիշուած ըլլային, հնար կ'ըլլար իսկութիւնը դիւրաւ ճշդել: Իննովկենտիոսի գիրն ու ընծաները ստացուած պիտի ըլլան 1143ի ընթացքին: Գրիգոր բարեկամական յարաբերութեանց կապը շարունակելու եւ ակնկալեալ օգնութիւնները փութացնելու համար, ինքն ալ իր կողմէն սիրոյ գիր մը եւ պատուական ընծաներ պատրաստելով, յատուկ պատգամաւորութեան ձեռքով ձամբայ կը հանէ Հռոմ տանելու: Ո՞վ էին յղուած պատգամաւորները, ի՞նչ էին զրկուած ընծաները, ի՞նչ ըսուած էր

կաթողիկոսական նամակին մէջ, անծանօթ են մնացած, ոչ տեղեկութիւն ունինք պատմութենէն եւ ոչ թուղթի պատճէն: Կը յիշուի միայն որ *զմի ամ եւ վեց ամիս բազում աշխատանօք* ճամբորդած են Հայ պատգամաւորները (ԿԱԼ.235), Ծովքէ Հռոմ հասնելու համար: Թերեւս այդ երկարութեան եւ աշխատութեան պատճառ եղած էին հռոմի խոռվութիւններն ալ: Իննովկենտիոս Բ. մեռած էր 1144ին, եւ իր յաջորդը Լուկիոս Բ. Հռոմայեցիներէ մերժուելով, պինու պօրութեամբ Հռոմը գրաւել, ուղած ատեն վիրաւորուած եւ սպաննուած էր. եւ 1145ին պապ ընտրուած էր. Եւպիմէոս Գ. Բեռնարդոս Կլարավալլեցի (Bernard de Clairvaux) հռչակաւոր արբային աշակերտը, բայց նա ալ Հռոմայեցիներէ մերժուելով աստ անդ կը թափառէր եւ Գրիգորի պատգամաւորները կը գտնէին պինքը Իտալիոյ Վիտերբիա (Viterbo) քաղաքը:

942. Գրիգորի պատգամաւորը

Գրիգոր կաթողիկոսի յղած պատգամաւորութեան վրայօք Սիս գումարուած 1307ին ժողովը կը յիշէ, թէ իրենց լսածները գրուած են *ի թուղթսն Եւգենիոսի պապին Հռոմայ զոր գրեալ է առ տէր Գրիգոր կաթողիկոսն, եղբայր մեծին Ներսէսի Կլայեցւոյն* (ԿԱԼ.467): Դժբախտաբար այսպիսի նամակի մը ոչ հայերէնը կը գտնուի եւ ոչ լատիներէնը, ինչպէս Հայոց կաթողիկոսին գրած նամակին ալ պատճէնը չի գտնուիր, որով կարենայինք ճիշդ գաղափար մը կապմել Հայոց եւ Լատինաց մէջ տեղի ունեցած այս առաջին բանակցութեան վրայ, քանի որ Վկայասէրին մասին պատմուածներուն՝ հիմնական եւ հաստատուն բան մը չլինելը յայտնեցինք ((«898): Վաւերական աղբիւրներու տեղ առջեւ կը բերուի Ռթոն Փրիսինգացիի (Othon de Freising) պատմածը, որ կը գրէ թէ ինքն ալ Վիտերբիա կը գտնուէր 1145ին Հայ պատգամաւորներուն եկած ատենը, եւ իբր ականատես կը պատմէ պատգամաւորութեան նպատակը եւ յարակից եղելութիւնները (ԿԱԼ.235): Ռթոնի պատմաթին համեմատ, Հայերը Ծնունդն ու Յայտնութիւնը միասին տօնելէ վատ, խմորուն հացով եւ անջուր բաժակով կը պատարագեն եղեր: Եւ Հռոմ եկեր են՝ *ուսանիլ զկերպ պատարագին ըստ սովորութեան նորա*. եւ պապն ալ սորվեցնելու համար, անոնց ներկայութեան կը կատարէ *զհանդիսի մեծ պատարագն, եւ եւս զփոքրն որ լինէր ի ծածուկ* (ԿԱԼ.236): Դարձեալ թէ Հայոց շուրջը կը գտնուին եղեր ոչ-քրիստոնեայ ազգեր, որոնք իրենց հոտած տղաքները Հայոց մկրտութեան աւապանին մէջ լուալ կու տան եւ հոտը կ'անցնի եղեր, եւ յետոյ նորէն կը դառնան եղեր *ի պիղծ սովորութիւն կռապաշտութեան*, ուստի պատգամաւորութիւնը եկեր է *ուսանիլ միթէ՞ պարտ է Հայոց մկրտիլ զայնպիսի երեխայս* (ԿԱԼ.237): Եթէ այսչափ էր իրօք պատգամաւորութեան նպատակը, իրաւ որ խղճալ պէտք էջ Գրիգոր կաթողիկոսին եւ իր եղբօր Ներսէս եպիսկոպոսին տգիտութեան եւ ապիկարութեան վրայ, որ այս կէտերը սորվելու համար մէկուկէս տարի ճամբորդութեամբ պատգամաւորութիւն մը կը վրկեն Հռոմ: Ապա թէ ոչ պէտք է ըսել թէ Գրիգորի պատգամաւորները ուղած են զուարճանալ Ռթոնի եւ անոր ընկերակից Լատին եպիսկոպոսներու հետ, ասանկ բաներ հաւատացնել տալով անոնց, կամ թէ Ռթոն լսածէն բան մը հասկըցած չէ, մինչեւ իսկ Հայերը խմորուն հացով պատարագ ընող կարծելով, եւ Հայաստանի մէջ կռապաշտներու գոյութիւնը ենթադրելով: Հայերուն զուարճանալ ուկած ըլլալուն իբր նշան կրնանք նկատել, պատգամաւոր եպիսկոպոսներէն մէկուն վկայելը, թէ պապին պատարագած ատենը տեսած է, որ անոր գլխուն վրայ *շառաւիղ մի պայծառ լուսոյ փայլատակէր*, թէպէտ *ոչ գտանէր լուսամուտս՝ զորով անցեալ էր այն լոյսը*, եւ թէ *երկու աղաւնիք վերուստ ի վայր իջանէին եւ ելանէին* (ԿԱԼ.236): Իսկ Եւգինէոս պապ այս տեսիլքը ոչ *արժանաւոր արդեանցն իւրեանց*, այլ Հայ եպիսկոպոսին *մեծի հաւատոյ* վերագրեր է (ԿԱԼ.237): Փրիսինգացիին գրածին անփոփոմը տալերնիս բաւական կը սեպենք անոր կեղակարծ պատմութիւնները հերքած ըլլալու համար: Ինչ որ իբր ստոյգ կրնանք քաղել, այն է, թէ Գրիգորի պատգամաւորները շողոքորթութիւնն ալ ձեռք

առած են պապը շահելու, որպէս զի անոր ձեռքով Կիլիկիոյ կործանած իշխանապետութիւնը կանգնելու օգնութիւն ստանան, իսկ կրօնական խնդիրերէ ալ խուսափած են, աննշանակ կէտեր մէջտեղ նետելով:

943. Իշխանութեան վերականգնումը

Չենք գիտեր թէ ի՞նչ եղաւ պատգամաւորութեան ելքը, թէ ի՞նչ օգուտ կամ օգնութիւն կրցան ստանալ Հայերը Եւգինէոսէ, որ ինքն ալ հալածեալ կացութեան ունէր, կամ թէ ի՞նչ գրեց պապը կաթողիկոսին, եւ թէ ե՞րբ դարձան պատգամաւորները կաթողիկոսին մօտ: Պատմութիւնը կը լռէ բոլորովին այդ կէտերուն վրայ: Աւգային պատմութիւնը հոռոմ պրկուած պատգամաւորութենէն ալ տեղեկութիւն չունի, իսկ արտաքինը՝ պատգամաւորութեան արդիւնքը չի պատմեր. հետեւապէս ապարդիւն վերջացած եւ օգուտ չունեցած գործ մըն է եղածը, եթէ պաշտօնական եղելութիւնն իսկ՝ կասկածի ներքեւ չթողունք աւգային աղբիւրներու լռութեան վրայ հիմնուելով: Իրաւացի ալ էր գործին աննշանակ մնալը, վասնզի մինչեւ որ պատգամաւորութիւնը Հռոմէն դառնար, Կիլիկիոյ մէջ գործերը բոլորովին փոփոխուած էին, եւ նոր յուսալից եւ ուրախաբար երեւոյթներ սկսած էին, եւ Հռոմի օգնութեան այլեւս պէտք չէր մնացած: Լեւոն գերի տարուած էր իր Թորոս եւ Ռուբեն պաւակներուն հետ, իսկ Ստեփան եւ Մլեհ ապատ մնացած էին, պատերազմի միջոցին Եղեսիա գտնուելով, իրենց հօրաքրոջ եւ անոր ամուսնոյն՝ Եղեսիոյ ճոսլին կոմսին մօտ: Միջոց մը Լեւոն Յովհաննէս կայսեր գթութեան հանդիպելով, բանտէ արձակուած էր որդիներով, եւ մինչեւ իսկ *ի պաղատանն ի ճաշ կոչեալ*, եւ անդամ մըն ալ կայսեր հետ *ի բաղանիսն լոգացեալ*: Այնտեղ Ռուբէն մեծ աւապան մը *ջրով լցեալ ի վեր առեալ, եւ առաջի կայսերն եղեալ* ըլլալով, վարմանքի հետ նախանջ ալ շարժեց, քսութեանց հանդիպելով կուրացուեցաւ, եւ Լեւոն ու Թորոս կրկին բանտարկուեցան, մինչեւ որ Լեւոն բանտի մէջ մեռաւ 1143ին, եւ Թորոս նորէն ապատ թողուեցաւ գերութենէն երկու տարի ետքը (ՎԱՀ.198-201): Յովհաննէս կոմսնոս կը մեռնի նոյն 1143ին, եւ իրեն կը յաջորդէ որդին Մանուէլ Կոնենոս, որ հօրը կիրքն ու ձգտումները չունէր, եւ Թորոս աւելի պատուաւոր դիրք եւ աւելի գործի համարձակութիւն կը ստանար Կոստանդնուպոլսոյ մէջ, մինչեւ որ յաջորդ տարին 1144ին կը յաջորդի այնտեղէն խոյս տալ, եւ Կիլիկիոյ մէջ գործի գլուխ գտնուիլ, եւ միտքը դրած շարժումը սկսիլ եւ առջեւ տանիլ: Թորոս կ'երեւի թէ իր փախուստին կերպը գաղտնի պահել ուղած է՝ իրեն օգնողներուն չվնասելու համար, եւ պանապան ձեւոր պատմած է պանապաններու, որ ժամանակակիցներն ալ չեն կրցած համաձայն կերպով պայն բացատրել: Ոմանց ըսելովը Կոստանդնուպոլսէ հետեւակ փակած է, եւ զինքն Ասորիներու Աթանաս պատրիարքին յայտնած, եւ խումբ մը կազմելով նախ Ամուտա բերդը գրաւած եւ անկէ սկսելով իշխանութիւնը վերականգնած (ՍԱՄ.130): Ուրիշներու համեմատ նաևով Անտիոք է ելած, անկէ Կիլիկիա մտած, Ստեփանէ եղբօրը հետ միացած, Ամուտա գրաւած, եւ այնպէս գործի ձեռնարկած (ՎԱՀ.202): Ուրիշ պատմութեան մէջ ալ Դշխոյ անուն կին մը յիշէ, որ սիրեաց *զնա եւ ետ նմա գանձս բապումս*, եւ Թորոս գրամի պօրութեամբ եւ առաջնորդող քահանայի մըն ալ հանդիպելով, նախ Վահկայ բերդը ձեռք ձգեց, եւ անկէ յաջողութեան սկսաւ (ՍԱՄ.131): Վերջապէս ըսող ալ կայ, թէ Թորոս Յովհաննէս կայսեր բանակին հետ Կիլիկիոյ պատերազմին մէջ գտնուած էր, եւ երբ կայսրը հոն մեռաւ եւ որդին յաջորդեց եւ Յոյները ետ դարձան, Թորոս Կիլիկիա մնաց, եւ իր նպատակին ձեռնարկեց (ՎԱՀ.201): Որն ալ ըլլայ Թորոսի Կիլիկիա գալուն կերպը, 1144ին նա գործի սկսած էր, եւ 1445ին արդէն վերականգնած էր իր հօր իշխանութիւնը, եւ նոր հիմնադիր եղած Ռուբինեան իշխանութեան քանի մը տարի դադարումէ ետքը: Թորոս այդ առթիւ օգնութիւն գտաւ բոլոր Կիլիկեցիներէն, որք Յունաց բռնութիւններէն զվուած, յանկարծ ոտք ելան, զինուեցան, եւ ամէն

կողմը Յոյները վտարեցին: Ամենէն վերջ Անարպաբան ալ պաշարեցին, որ Յոյներուն կեդրոնն էր, եւ ուր Անդրոնիկոս դուքս ամրանալով Թորոսի կը սպառնար, թէ *պերկաթն որով պքո հայրն տարաք, ի հետ ունիմք*: Բայց Հայերը կատաղութեամբ պատերապմեցան, եւ Անարպաբան գրաւեցին, Յոյները հալածեցին, շատեր գերեցին, որոնց հետ Յոյներուն օգնող Լամբրոնի Օշին եւ Բարձրբերդի Վասիլ Հայ իշխաններն ալ, իսկ Յոյն գերիները *մերկացուցանէին եւ թողուին պթուլամորթ հոռոմանին* (ՈՒՌ. 508): Ահա թէ ինչու եւ ինչպէս Հռոմ պրկուած պառգամաւորութիւնը իր նպատակը կը կորսնցնէր, եւ աննշանակ կը մնար:

944. Հռոմկլայի հայրապետանոցը

Երբ Թորոս իր իշխանութիւնը կը ընդարձակէր, եւ Կիլիկիոյ քաղաքները կը գրաւէր, թերեւս կաթողիկոսն ալ Ծովքի հայրապետանոցը Կիլիկիա փոխադրել ուզէր եթէ Թորոս շարունակ պատերապմներու մէջ խռովեալ եւ անկայուն վիճակ մը չունենար: Մանաւանդ որ Ծովքն ալ կը վտանգուէր Եդեսիոյ կոմսին օգնել ուզած ատեն, եղեսիա քաղաքին Ծանքի ամիրայէ 1144ին գրաւուելէն ետքը, ճոսլին կոմս պաշարուած էր 1148ին Թելաւետեաց կամ Թլպաշար բերդին մէջ, երբ Ծովքի եւ Կարկառի իշխանը ու կաթողիկոսին եղբայրը Վասիլ, պաշարողներուն վրայ յարձակելով պանոնք կը ցրուէր եւ քաղաքին պաշար ալ տալով կը դառնար վստահօրէն: Բայց յանկարծ Հանձիթի իշխան Գարա-Ասլան դարանամուտ յարձակմամբ Վասիլը կը գերէր իր 400 ընկերներով (ՈՒՌ.501): Անկէ ետքը Վասիլը հետը առած Կարկառի առջեւ կը ներկայանար, ուր էին անոր կինն ու պաւակները, որոնք յանձն կ'առնէին բերդը յանձնել, իբր Վասիլի կեանքին փրկանք: Թէպէտ նա գերին չէր սպաններ, բայց իրեն մօտ կը պահէր, *մեծաւ փառաւորութեամբ, սիրելի եղբօր* պէս (ՈՒՌ.502): Իսկ վասիլի կինն ու պաւակները անտէրունջ մնացած կ'ապաւինէին Հռոմկլայ բերդը՝ որ ճոսլինի կը պատկանէր: Սակայն ճոսլին ալ կը վտանգուէր, եւ Անտիոքի Բաղդովինոս կոմսին օգնութեան դացած ատեն Բաղդովինոսէ կը սպաննուէր, որուն վրայ ընդարձակ ողբ մը գրած է Բարսեղ վարդապետ Քէսունցի (ՈՒՌ.473-500), *հայրապետ* կոչուած (ՈՒՌ.473), իբրեւ պետ վանական հարց կամ վանահայր: Ինքն ճոսլին ալ Հալէպի իշխան Նուրէտտինի ձեռք կ'իյնար, եւ գերութեան մէջ կը մեռնէր (ՈՒՌ.527): ճոսլինի կինը, որ կոստանդին իշխանապետին աղջիկն ու Թորոս իշխանապետին հօրաքոյրն էր, պինքն այլեւս ապահով չէր պար այդ կողմերը, ուր երկու կողմէն Իկոնիոնի եւ Եգիպտոսի սուլտանութիւնները իրենց աշխարհակալութիւնը կ'ընդարձակէին եւ կը պօրանային, իսկ Լատիններ հետպհետէ կը տկարանային: Ուստի միտքը կը դնէ Եւրոպա անցնիլ ուր էր իր որդին, կամ մնալ այնտեղ, կամ նոր պօրութեամբ դառնալ: Հռոմկլայ բերդը կամ Ռում-Քալէ, այսպէս կոչուած կը կարծուի *վասն Հռոմ արեղայի անդ բնակելոյ* (ՎԱՐ.128), բայց աւելի հաւանականութեամբ *Հռոմոց բերդ* եղած ըլլալուն համար, Բերդը երբեմն Ծովքի իշխան Վասիլի ձեռք ալ անցած էր, եւ վերջին անգամ Եդեսիոյ կոմս ճոսլինի կը պատկանէր, եւ իր մաուր դիրքով ինքնուրոյն պաշտպանութեան ալ յարմար էր: Երբոր ճոսլինի կինը Եւրոպա դառնալիք եղաւ, որդին բացակայ էր, Վասիլ գերութեան մէջ էր, Շահան եղբայրն ալ մէջտեղ չկար, մտածեց իր բերդը իբրեւ աւանդ յանձնել անոնց կաթողիկոս եղբօր, որ եթէ որդին դառնայ անոր յանձնէ, իսկ եթէ չդառնայ կ'ըսէ, *լաւ քեզ քան օտարաց* (ՎԱՐ.128): Այսպէս Գրիգոր Ծովքի ապահովութիւն չէր ներշնչէր, եւ կը հաստատուի Հռոմկլայ, ուր կանուխէն գլխաւոր սրբութիւններն ու թանկագին սպասներն ալ պահեստի դրած էր («932): Այս փոխադրուիլը յարմար է նշանակել 1149ին, ճոսլինի գերութեան եւ մահուան տարին, որով 1116էն երբ աթոռը Շուղրէ Ծովք փոխադրուեցաւ («931), հայրապետանոցը իբր 33 տարի Ծովքի մէջ մնացած կ'ըլլայ Գրիգորի այդ որոշումը, որով Հռոմկլայի մէջ փակուիլը նախադասեց, եւ յայսմ տօթագին քարանձախ արգելեալ մնալու յանձնառու եղաւ (ԸՆԴ.8) եւ Թորոսի մօտ

երթալու որոշումը չտուաւ, պէտք է վերագրել, ինչպէս ըսինք, այն յուղումնալից կացութեան յորում կը գտնուէր Թորոս, շարունակ պատերազմելու պարտաւորած Բիւզանդական կայսրութեան եւ անկէ գրգռուած Իկոնիոնի սուլտանութեան դէմ: Գրիգոր այդ քաջուած դիրքին մէջ ալ իր յարաբերութիւնները կը պահէր ներքին գաւառներու հետ, որուն նշան մը կը նկատենք, Գրիգոր քահանան Սիւնեաց արքեպիսկոպոս ձեռնադրելը: Բարսեղ եպիսկոպոս Երասխի մէջ խեղդուելով մեռած էր (ՕՐԲ.Բ.85) 5 տարի պաշտօն վարելէ ետքը (ՕՐԲ.Բ.248), եւ աթոռը ամայի կը մնար: Բարսեղի եղբայրը Գրիգոր ամուսնացեալ քահանայ էր, եւ զինքը յաջորդութեան հրաւիրողներէ խոյս կու տար, մինչ իր տիրուհուն կամ երէցկինը, Ծամամ անուն, կը քաջալերէր ըսելով. *տե՛ս սուրբն Գրիգոր եւ սուրբիս եւ սուրբունս իւր, զի էին նոքա կանամբիք*, եւ այսպէս Գրիգոր համարձակեալ գնաց առ տէր Գրիգորիս, եղբայր Ներսէսի, եւ ձեռնադրեալ եպիսկոպոս Սիւնեաց՝ կիճակը կառավարեց 20 տարի (ՕՐԲ.Բ.86) մինչեւ 1168:

945. Հոռմկլայի մէջ

Ճոսկինի կնոջ ըրած տուուչութեան մասին, պատմիչը կը գրէ, թէ *շարժեալ ի հոգւոյ Հոռմկլան* ետ յերկոսեան հարապատսն, եւ մենք միտեալ ենք անոր մէջ *սպգասէր հոգի* մը տեսնել, քանի որ Հայ արիւն կար Կոստադինի դստեր եւ ռուբէնի թոռին երակներուն մէջ, թէպէտ Լատինի ամուսնացած: Իսկ կնոջ բերնին դրուած այն խօսքը, թէ *կայ իմ որդի յայնկոյս ծովուն առ ծնողսն իմ* (ՎԱՐ.128), պէտք է ճոսկինի որդւոյն հօրենական սպգատոհմին վրայ իմանալ: Տղան արեւելք դարձաւ իր մօրը Եւրոպա գալէն ետքը, բայց տեսնելով թէ *տիրեալ էր Թուրքն բոլոր շրջակայ գաւառաց, ոչ վստահանար միայն բնակիլ ի մէջ այլսպգեաց*, եւ Գրիգոր ու Ներսէս տեսնելով անոր այդ միտքը, *տուեալ ինչս յոլով*, Հոռմկլայի սեփականութիւնը եւ տիրապետութիւնը գնեցին, եւ ճոսկինի որդին *դարձուցին անդրէն* Եւրոպա (ՎԱՐ.128): Այս է Հոռմկլայի հայրապետանոց դառնալուն հաւատարմագոյն պատմութիւնը, իսկ այն դարձուածքը որով Գրիգոր կաթողիկոս *աղաչեաց*, եւ կինն *ետ յօժարութեամբ* կ'ըսուի, եւ փոխարէն Թորոս *գիւղն եւ ագարակս եւ սայլ կալուածս* տւած կ'ըրլայ ճոսկինի կնոջ, բնաւ ճշմարտանմանութեան երեւոյթ չի ներկայեր, վասն զի եթէ Թորոս *յուղարկեաց զնա յաշխարհն իւր*, կալուածներ տալու բնաւ պէտք չկար (ԿԻՐ.62): Մեր տեսութեամբ հապիւ թէ տարի մը Հոռմկլայ իբր աւանդ մնացած կրնայ ըլլալ կաթողիկոսին ձեռքը, եւ 1150է կրնանք հաշուել տիրապետութեան սկիզբը, որով կաթողիկոսներ աւատապետ իշխանի դիրքը ստանձնեցին իրենց բերդին մէջ, պաշտօնապէս ոչ Լատինաց եւ ոչ Այլսպգեաց գերիշխանութեան ենթարկուած ըլլալով, այլ պարագայից համեմատ երկու կողմերուն հետ ալ հաշտ ապրելով, ոչ տարեկան եւ հաստատուն հարկի պայմանով, այլ պէտք եղած ատեն առատատուր նուէրներով անոնց բարեացակամութիւնը գնելով: Անդամ մը որ կատարեալ տիրապետութիւնը ձեռք անցուցին, սկսան իրենց դղեակը պարզարել թէ իբրեւ բերդ եւ թէ իբրեւ հայրապետանոց, կաթողիկէ մըն ալ հիմնեցին, *եկեղեցի հրաշապան գմբէթարդ* (ԿԻՐ.63), ուրիշ ամէն յարակից շինութիւններով: Հոռմկլայի հաստատուն բնակութիւնը աւելի Ներսէսի քան Գրիգորի անունին յարակցած մնաց, զի կլայեցի մակդիր անունը, որ Ներսէսի համար սովորական դարձաւ, Գրիգորի երբեք չտրուեցաւ: Հոռմկլայի հայրապետանոցի մէջ յառաջացողներէն մէկն ալ Վասիլի տղան Գրիգոր եղաւ, որ հօրը պաշտպանութիւնը կորսնցնելով, կատարելապէս իր հօրեղբօր կաթողիկոսին հովանաւորութեան ներքեւ մտաւ, եւ կերպով մը կաթողիկոսին տղան եղաւ, եւ հարկաւ այնպէս ալ սկսած է կոչուիլ, որ Տղայ մակդիր անունը ի վրայ հաստատուն մնաց մինչեւ վերջը: Եկեղեցական կոչումի հետեւող եւ աստիճաններու մէջ յառաջացող կաթողիկոսին եղբօրորդիներուն մէջ, Վասիլի վաւակէն պատ, Շահանի մէկ վաւակն ալ կար՝ Ապիրատ անունով եւ երկուքն ալ կերպով մը ապագայ կաթողիկոսութեան կը պատրաստուէին, սովորութեան անցած

ժառանգական իրաւունքով, ինչպէս իրօք ալ այդ աստիճանին բարձրացած պիտի տեսնենք իրենց կարգին:

946. Ամայք եւ Շպղթան

Վերջին անգամ Թոնգրակեցիներու վրայ խօսած ատեննիս ըսինք, թէ Մագիստրոսի հանած հալածանքէն խուսափելով դէպի Միջագետք գացած, եւ Ասորի տարրին մէջ ապաւինած էին («858), որ Հայերէն շատ աւելի դիւրամէտ էին աւելորդապաշտ եւ կրօնամուլ ուղղութեան: Ասոնց յաջորդներն ու մնացորդներն են, որոնց գոյութիւնը յանկարծ կը յիշատակուի այդ միջոցին ի *Միջագետս Ասորւոց* (ԸՆԴ.240), Ամայք եւ Շպղթան գաւառներու մէջ, Թլկուրանի իշխանութեան մէջ, որուն գլուխը կը գտնուէր Առիւծ անուն իշխան մը, չենք գիտեր որ տոհմէն: Վարմանալի չէ որ այդ աղանդաւորները միեւնոյն անունով չեն յիշուիր շարունակ, վասնզի, իրենց աղանդին անուն մը սեփականած չունէին, որպէսզի պագային եկեղեցիէն բաժնուած եւ տարբերուած չկարծուին եւ միայն իրենց բնակաբայրին անունով կ'որոշուէին եւ կը կոչուէին: Ընդհանրապէս առանձնացած եւ ինքնուրոյն դիրք մը կը պահէին, բայց երբ ինքզինքնին տեղ մը բազմացած եւ ուժովցած կը տեսքէին, արտաքին բռնութեանց իսկ կը ձեռնարկէին, եւ իրենց վրայ մտադրութիւն կը հրաւիրէին, եւ զսպելու ձեռնարկները անհրաժեշտ կը դառնային: այսպէս եղած էր Ամայք եւ Շպղթան գաւառներու մէջ ալ, որ Թլկուրանի իշխանը Առիւծ, պէտք գցած յատուկ կերպով Գրիգոր կաթողիկոսին դիմել, որպէսզի պատշաճ հրամանները տայ, եւ գլխաւորաբար խրատէ *զքահանայս Ամայք եւ Շպղթան կոչեցելոց գաւառաց* (ԸՆԴ.241), որոնք աղանդաւորներուն կողմը վաստկուած էին: Ամայքի դիրքը անորոշ կը մնայ, վասնզի այստեղ ի *Միջագետս Ասորւոց* ցուցուած է, մինչ ուրիշ տեղ Կիլիկիոյ բերդաբաղաբներու կարգէն Ամայք մըն ալ յիշուած է, եւ երկուքը իրարմէ տարբեր կարծուած են (ՍԻՍ.197), բայց անհաւանական չէ նոյնացնել ալ, վասնզի այդ միջոցին Կիլիկիա եւ Կոմագինէ եւ վերին Ասորիք, եւ Եփրատին միւս կողմը Միջագետքի առաջակողմը, իրարու միացած իբրեւ միեւնոյն երկիր կը նկատուէին անխտիր կերպով: Թլկուրանի իշխանին ըրած դիմումին ալ շարժառիթ կրնայ նկատուիլ, կաթողիկոսին Հռոմկլայ փոխադրուելով Միջագետքի մօտ գացած ըլլալը: Աշխարհագրական վննութիւնները մասնագէտներուն թողլով, մեզի բաւական ըլլայ գիտնալ, թէ Գրիգոր կաթողիկոս, առաջին անգամ վարդապետական եւ խրատական նամակով մը աղանդաւորները իրենց մոլորութենէն ետ կանչել ուզեց, եւ նամակին պատրաստութիւնը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի: Ճշդիւ այդ նամակին ուսումնասիրութենէն կը հաստատուի, թէ Ամայցեցիներ եւ Շպղթանցիներ նախկին Թոնգրակեցիներուն եւ Թուլայլեցիներուն յաջորդներն են, ժամանակի անցնելովը մոռնուած ինչ ինչ մանր փոփոխութիւններով մէկտեղ, որոնք Ասորւոց եւ Հայոց շփումէն յառաջ եկած էին: Արդէն նոյնիսկ գրուածին մէջ Սմբատ Թոնգրակեցին ալ կը յիշուի իբրեւ իրենց աղանդին հեղինակը (ԸՆԴ.269):

Վարդապետական գիրը

Կատարելապէս վարդապետական է կաթողիկոսին հրամանով եւ անոր կողմէն Ներսէսի գրած նամակը (ԸՆԴ.240-289), ուր մի առ մի յառաջ կը բերուին աղանդաւորներուն քարոզած մոլորութիւնները, եւ պատշաճ հերքումները կը տրուին: Նամակը նախապէս կը ցուցնէ, թէ ինչպէս պէտք է քննել ու մեկնել Սուրբ Գիրքը, որ երբ մէկ կողմէն *միտ դնել ընթերցուածոց* խրատը կը գործադրուի, ի *յիմար եւ յանիմաստ խնդրոյ հրաժարեա* հրամանն ալ յարդուի: առաջին խնդիրը մարգեղութեան խորհուրդին վրայ է, թէ ինչպէս պէտք է իմանալ երկու բնութեանց միաւորութիւնը եւ Քրիստոսի մահը որ խաչին վրայ ոչ աստուածային բնութիւնը մեռած ըսուի, եւ ոչ սոսկ մարդ մը մեռած կարծուի: Սուրբ Գիրքէ եւ սուրբ հայրերէ վկայութիւններով կը բացատրէ 'Ներսէս'

բնութեանց միաւորութիւնը Հայ եկեղեցւոյ տեսակէտէն, Նեստորն ու Եւտիքէսը հաւասարապէս մերժելով, բայց քաղկեդոնիկ դրութեան ալ չմօտելալով (ԸՆԴ.242-մանները կը բացատրէ, աղի օրհնութեան 252): Յետոյ կը խօսի մատաղին վրայ, զոր իբրեւ հրէական գոհ կը պահարակէին աղանդաւորները, եւ կը ցուցնէ տարբերութիւնը, եւ վատկի եւ տեսառնականի եւ ննջեցելոց մատաղները յիշելով՝ անոնց պայմանները կը բացատրէ, աղի օրհնութեան նշանակութիւնը կու տայ, եւ չուտուելիք այսինքն անսուրբ կենդանիներ գտնուիլն ալ կը պաշտպանէ, զոր օրինակ մույն ու մողէսը (ԸՆԴ.252-264): Նկատելի է այն ըսածը, թէ մատաղը Հռոմայեցւոց եկեղեցւոյն հետեւողութեամբ մտած է Հայոց մէջ, եւ թէ Փռանկերը վատկի օրը խորոված գառ մը կը դնեն պատարագին սեղանին ներքեւ, եւ հաղորդուելէ ետքը անկէ կտորներ կը բաժանեն, եւ կ'ուտեն եկեղեցւոյն մէջ, ուրիշ կերակուրէ առաջ (ԸՆԴ.258): Հարկաւ Լատիններուն մօտ այսպիսի սովորութիւն մը տեսած էր, որ համարձակօրէն կը պատմէ, թէպէտ այժմ այսպիսի սովորութիւն մը այլ եւս չտեսնուիր: Երրորդ կէտը Հին Կտակարանի մէջէն Եղեմական դրախտին, Գիտութեան ծառին, Նոյի տապանին, Սաբեկայ խոյին, Մովսէսի գաւազանին եւ նմաններուն, պատմական իրողութիւններ ըլլալուն վրայ է, թէպէտեւ խորհրդաւոր նշանակութիւն ալ ունենան, եւ թէ նշանակութիւնը՝ իրականութիւնը չի ջնջեր (ԸՆԴ.265-269): Չորրորդ յօդուածով կը պաշտպանէ խաչ օծելու, եկեղեցի օրհնելու, եւ սուրբ Մաշտոցի պարունակուած ծիսակատարութիւնները, կը յիշէ թէ հակառակը Սմբատ Թոնդրակեցիին արդէն հերքուած մոլորութիւնն է, եւ կ'ակնարկէ Անանիա Նարեկացիի աւելի ընդարձակ գրութեան: յատկապէս կը վբարի խաչին *պաշտելի* թէ *պատուելի* ըլլալուն վրայ, եւ *երկրպագելի* կ'ընդունի՝ ոչ կերպով կը մեկնէ եկեղեցիի նշանակութիւնը: Մաշտոցին համար ալ կ'ըսէ, թէ *երանելին Մաշտոց*, ոչ թէ ինքն յարմարցուցած է ծիսակատարութիւնները, այլ *ի մերոց Լուսաւորչացն եւ յայլոց ազգաց հայրապետաց* պատրաստուածները *ի մի գիրս* հաւաքած է (ԸՆԴ.269-275): Շնորհալիին գրածէն որոշ չհասկցուիր թէ Մաշտոց-Մեսրոպի, կամ թէ Մաշտոց կաթողիկոսին կ'ուզէ ակնարկել, այլ աւելի հաւանական կ'երեւի՝ *մերոց Լուսաւորչաց* խումբէն դուրս ելող մէկու մը, այսինքն Մաշտոց կաթողիկոսին ակնարկած կարծել: Նոր կէտ մը անցած ատեն, *երկրորդ* թուղթ մը կը յիշէ *ի ձէնջ գրեալ* (ԸՆԴ.275), որով կը յայտնուի թէ միայն ի վերայ *գրոյ պատուական իշխանին Առիւծու* չի հիմնուիր (ԸՆԴ.242), այլ իրենց իսկ խոստովանութիւնները աչքի առջեւ ունի: Հինգերորդ յօդուածով մի առ մի կը հերքէ Եւտիքէսի գրութենէն հետեւող երկու մոլորութիւնները, թէ *մարմինն Տեառն մերոյ ոչ էր ի բնութենէ մարդկան, այլ յառաջ քան զլինելութիւն մարդոյն*, եւ թէ մարգեղութիւն ըսուածը եղած է *Բանին էութեան թանձրանալ յորովայն կուսին, իբրեւ ջուր ստուցեալ, այլ ոչ զմարդայինս առեալ բնութիւն*. եւ այս կէտերը հերքելու համար յառաջ կը բերէ աւետարանի խօսքերը, եւ կը բացատրէ տնօրինական գործողութիւնները (ԸՆԴ. 275-283): Վերջին յօդուածով կը հերքէ Մարդակերպարանեան մոլորութիւնը որ աստուածային բնութեան մարդկային անդամներու կերպարաններ կը վերագրէր, իսկ մարդուն *ի պատկեր Աստուծոյ* եղած ըլլալը կը մեկնէ մարդկային բնական ապատութեան վրայ, իբր զի *եթէ ոչ էր անձնիշխան, ոչ վարձս ընդունէր եւ ոչ տանջանս* (ԸՆԴ.283-288): Նամակը կը փակէ ընդհանուր յորդորականով, որ ի *բաց դարձուցիք զլսելիս ձեր ի թիւր եւ ի մոլար բանից անի մաստիցն եւ մոլորելոցն*, որպէսպի թէ այս կեանքի եւ թէ հանդերձեալի մէջ երջանիկ ըլլաք (ԸՆԴ.289):

948. Թորոսի գործերը

Երբոր ասոնք տեղի կ'ունենային, Հռոմկլայի հայրապետանոցին մէջ, անդին Թորոս Լեւոնեան բուռն ընդդիմութեանց դէմ պատերազմելու վբարած էր, Ռուբինեանց հայրենական իշխանութիւնը վերակենդանացնելու, անկախ ընելու, եւ ամրացնելու համար: Մանուէլ Կոմնենոս

աղէկ աչքով չէր տեսած որ Թորոս յաջողի կայսրութեան երկիրներէն խլել Կիլիկիան, զոր իր հայրն Յովհաննէս Կոմնենոս կայսրութեան ներքեւ առած էր: Երբոր Յոյներ մինակ ինքպինքնին անբաւական կը տեսնէին Հայերը նուաճելու, Իկոնիոսի սուլտան Մասուտը օգնութեան կը հրաւիրէին, բայց նա կը բաւականանար, որ իր գերիշխանութիւնը ճանչնան Հայերը, որոնք միայն Յոյներուն դէմ էին, եւ *անհնար է կ'ըստին, դարձուցանել զմերն ի Հոռոմն*: Այսպէս Հայեր ու Թուրքեր *դաշինս սիրոյ խաղաղութեան* կը կնքէին 1153ին (ՌՌ.511): Բայց Յոյներուն նոր գրգռութիւններէն եւ խոստումներէն ազդուելով, Իկոնիոսի սուլտանութիւնը կրկին կը յարձակէր Հայերուն վրայ, Յոյներ ալ իրենց կողմէն շարունակ բանակներ կը շարժէին Հայերուն դէմ, որոնք յաջողութեամբ դէմ կը դնէին, Թորոս իշխանապետի եւ Ստեփանէ եւ Մլէհ եղբայրներուն հրամանատարութեամբ: Պահ մը Ստեփանէ ուղեց ինքնիր գլխուն գործե, եւ իրեն որոշ իշխանութիւն մը հաստատել Կոմագինէի կողմերը, բայց ձախողելով Յոյներուն ձեռք ինկաւ, *եւ յետանդեան կայսայ արկեալ* սպաննուեցաւ (ՎԱՀ.209), 1157 Փետրուար 3ին, ըստ Յայսմաւուրաց (ՅԱՍԱ.62), եթէ արաց 27ը շարժական տոմարի չվերածենք, որ այն ատեն պիտի համեմատուէր Օգոստոս 5ին: Թորոս ու Մլէհ սաստիկ պինուեցան Յոյներէն վրէժը հանելու, եւ մինչեւ Կիպրաւ հասուցին իրենց թշնամութիւնները: Մանուէլ Կոմնենոս իր պօրավարներուն անյաջողութիւնը տեսնելով, անձամբ եկաւ Թորոսի դէմ 1150ին: Այդ միջոցին էր, որ Մլէհ եղբօրը դէմ ելլելով մինչեւ իսկ պայն սպաննել կը խորհէր, բայց Թորոս երբ պայն *կալաւ*, միայն *քշիեց խիստ եւ եհան յերկրէն* (ՍՄԲ.99), եւ նա իր համախոհ իշխաններէն մաս մըն ալ հետը տանելով Հալէպ գնաց: Երբ Թորոս ինքպինք տկարացած գնաց, սկսաւ Յոյներէն խուսափիլ, վերջէն Լատին իշխաններէն՝ Երուսաղէմի թագաւորին եւ Անտիոքի կոմսին միջամտութիւններուն դիմեց եւ կայսեր հետ հաշտութիւն կնքեց, Անարդաբան եւ Մամեստիան Յոյներուն դարձնելով, եւ Կիլիկիոյ միւս մասերու վրայ իր իշխանութիւնը ապահովելով յունական գերիշխանութեան ներքեւ, վասնպի կայսրն ալ պարտաւորուեցաւ, այդչափ տարիներու անպտուղ ճիգերէն ետքը, Հայոց Կիլիկեան իշխանապետութիւնը ջնջելու գաղափարէն հրաժարիլ: Այսպէս խաղաղ կացութեան մը սկիզբ տրուեցաւ 1159ին, տասնեհինգ տարի շարունակ պատերազմական շրջան մը բոլորելէն ետքը 1144էն սկսելով (§943): Իսկ Մլէհ բոլորովին բաժնուելով Հայոց իշխանապետութենէն մնաց Բերիա, Հալէպի սուլտան Ջանգիի որդի Նուրէտտինի մօտ:

949. Օշինեանց ընթացքը

Մանուէլի եւ Թորոսի մէջ կնքուած հաշտութեան հետեւանօք, երկու Հայ իշխաններ կը գտնուէին Կիլիկիոյ մէջ, իրարու դրացի, իրարու անկախ, երկուքն ալ յունական գերիշխանութիւնը ճանչցող, եւ Յոյներէն *Սեւաստոս* ճանչցուած, իբր կայսերական ներկայացուցիչ ներքին ապատ վարչութեան իրաւունքով: Այս երկուքէն մէկը Կիլիկիոյ իշխանապետի Թորոսն էր, իսկ միւսը Լամբրոնի իշխան Օշինը, Հեթումի որդին եւ Օշին Գանձակեցիի թոռը (§905), որ կաթողիկոսին ալ խնամի եղած էր, ամուսնանալով անոր Շահան եղբօր Շահանդուխտ դստեր հետ: Լամբրոնի իշխաններուն քաղաքականութիւնը եղած էր, կապակցութիւն յունական շահերուն եւ հաւատարմութիւն յունական քաղաքականութեան, որով մինչեւ իսկ Յոյներուն կողմէն պատերազմած էին Թորոսի դէմ, եւ Օշին ինքը գերի ինկած էր Թորոսի ձեռքը (§943): *Սակայն զՕշինըն վաճատեալ* Թորոս *եւ զբազմութիւն ոսկւոյ առեալ* ապատ թողուց պայն (ՎԱՀ.207), կամ աւելի ճիշդ խօսելով, Օշին *կտրեց գին անձին իւրոյ ոս կի դահեկան քառասուն հապար, եւ ետ զքսան հապարն, եւ կիսոյն գրաւական երեստ զտղայ որդին իւր Հեթում*: Բայց վերջէն համաձայնեցան որ Հեթում Թորոսի աղջկան ամուսնանայ, եւ մնացեալ քսան հապարը հարսին *պոռոյգ* սեպուի, որով Թորոս Հեթումը նախ մկրտել, եւ յետոյ պսակել տալով իր հօրը դարձուց

(ՄԲ.96), եւ այսպէս սիրով ընդ նա կապեալ եղաւ (ՎԱՀ.207), ու պահ մը խաղաղութիւն տիրեց երկու իշխաններուն մէջ: Սակայն Թորոս իր ընդարձակ նպատակէն շուտով ետ կեցող չէր, ուստի նորէն փորձեր սկսաւ ընել տէրութիւնը շուտով ընդարձակելու Լատիններու հովանաւորութեամբ: Այդ առթիւ Թորոս մինչեւ Երուսաղէմ ալ գնաց, եւ յաջողեցաւ Յոյներէ գրգռուած այլապգիներուն ալ դիմադրել, բայց իրեն ցաւ եղաւ Օշինի նորէն Յոյնեալան կողմը բռնելը, ուստի անոր դէմ ալ ելաւ, եւ անոր սահմաններն ալ արշաւելով վնասներ հասցուց: Երկու Հայ իշխաններուն նորէն գժտիլը վշտացուց կաթողիկոսը, որ ուղեց հաշտութիւնը վերանորոգել անոնց մէջ, եւ գործը յանձնեց իր եղբօր Ներսէսի, որ անձամբ երթայ եւ տեսակցի եւ կարգադրէ: Այդ մասին մեղի տեղեկութիւն կու տայ նոյնինքն Օշինի որդին Սմբատ Լամբրոնացին, որ այն ատեն իբր 12 տարեկան պատանի, հարկաւ շատ չէր կրնար իրողութիւնները թափանցել, եւ միայն երկու *ալեւորեալ հերով, եւ լցեալ զժամանակս* անձանց տաւալորութիւնը պահած է կաթողիկոսին եւ անոր եղբօրը վրայ, բայց մեծնալէն եւ Ներսէս անունով արքեպիսկոպոս ըլլալէն եւ գրիչը ձեռք առնելէն ետքն ալ, չէ կրցած իր Օշինեան աւանդական տեսութիւններէն հեռանալ: Հետեւաբար իր եղբօր աներ Թորոսը կը դատէ իբրեւ *ամբարտաւան*, եւ իբր *մոռացեալ զերդմնակուռ դաշինսն*, եւ իբր հայր Օշինը իբր *բարեպաշտ*, եւ իբր *հաւատարմապէս մնացեալ ի հնապանդութիւն արքային Հոռոմոց* (ԸՆԴ.86), եւ այս կերպով կանուխէն կը յայտնէ այն օտարասէր ուղղութիւնը, որ Լամբրոնացի Ներսէսին գլխաւոր նկարագիրը կապմեց, թէպէտեւ բացարձակարդիւնքի մըն ալ չյանգեցաւ:

950. Շնորհալի պատգամաւոր

Ներսէս Շնորհալիի հաշտաբար պատգամաւորութեան սկիզբը պէտք է դնենք 1164ին, զի ետ դառնալը Հայոց 614ի այսինքն դրուած է (ԸՆԴ.87), եւ պատգամաւորութեան առաջին մասը բնաւ պատմուած չէ, որ բաւական երկար պէտք էր եղած ըլլար: Ներսէս պարտաւոր էր առաջ Թորոսը տեսնել, եւ անոր սիրտը շինել, պայմաններուն վրայ համաձայնիլ, եւ դիւրին ալ չէր Թորոսի նման խրոխտ մէկ մը իր յաղթական ճամբուն վրայ կասեցնել, որ իր աւելի ռազմագիտութեամբը անգամ մըն ալ Օշինը գերելու, եւ թերեւս այս անգամ անոր իշխանութիւնն ալ ջնջելու, ամէն հաւանականութիւն, եւ գրեթէ ստուգութիւնն ունէր ձեռքը: Այս առաջին մասը վերջացնելէ ետքը, պէտք էր Օշինը տեսնել, եւ համաձայնութեամբ հաստատուած պայմաններուն հաւանեցնել, եւ վերջէն Օշինն ալ Թորոսի տանիլ, որ հաշտութեան դաշնագիրը ստորագրուի: Հաշտութենէ ետքը *գերագոյն իշխանն*, ինչպէս Լամբրոնացին կ'անուանէ իր հայրը, *զսրբասնեալ արքեպիսկոպոսն* Ներսէս, *յիւրն սեպհական աւանն* Լամբրոն *բերէր* ըսելը, յայտնապէս կը ցուցնէ, թէ հաշտութիւնը Լամբրոնէ դուրս կնքուեցաւ, Թորոսի նստած քաղաքը, թերեւս Վահկայ բերդը, որով Ներսէս ալ *զհաւատացեալ գործն արդեամբ* կատարած եղաւ, *անբակ սիրով կապակցելով* երկու իշխանները *ընդ միմեանս* (ԸՆԴ.86): Մեզի յայտնի չեն այն պայմանները, որոնց վրայ հիմնուած էր Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխաններուն *անբակ սէրը*, բայց հաւանական կ'երեւի, որ այնուհետեւ Լամբրոնի իշխանները Կիլիկիոյ իշխաններուն գլխաւորութիւնը ձանձնալով համերաշխ գործակցութիւն կը հաստատէին իրարու հետ: Երկու իշխաններն ալ Շնորհալիին համար օտարներ չէին, Օշին իր եղբօր փեսան էր, Թորոս ալ իր եղբօր աներն էր, բայց այս նկատումներէն աւելի բարձր նպատակ մը կը սիրենք վերագրել Շնորհալիին, Հայութեան գլուխը Կորաւոր եւ գլխաւոր իշխանութիւն մը ունենալու դիտումը, որչափ ալ Հռոմկլայ, տակաւին դուրս էր Թորոսի իշխանութեան սահմաններէն: Օշին Թորոսին մօտէն ետ դառնալով իր դղեակը բերաւ Շնորհալին, որ ըսել է թէ գոհ մնաց անոր ըրածին իր վերահաս վտանգէ ապատուելուն վրայ, եւ *ըստ արժանի պատուով մեծարեալ* պատուեց խաղաղաբար եպիսկոպոսը *ի մէջ հարապատ ընտանեացն եւ կարեւոր*

բարեկամացն: Շնորհալին ալ օրհնեալ պնտա եւ պղղեակն եւ պամենայն բնակիչս գաւառին, ուղեւոչեցաւ կաթողիկոսին մօտ դառնալ, օշին ալ իրեն ուղեկցեցաւ ի պատիւ, եւ միասին հասան Մամեստիա կամ Մսիս քաղաքը, ուր կը նստէր կայսերական դուքսը: Հոռոմոց սովորութիւն էր ամէն տարի դուքսերը փոխել, եւ այս տարուան նստողն էր Ալեքս հռչակաւորն թագապարմ իշխան, Մանուէլ կայսեր փեսայ, Պոստոստրատոս աստիճանով, որ է հեծելապօրաց սպարապետ (ԸՆԴ.86): Ալեքս շատ գոհ եղաւ այս հանդիպումէն, որով հետեւ խոհական առաջնորդն Հայոց կրնար իրեն գոհունակութիւն տալ, եւ բացատրել *պատմական միոյ եկեղեցւոյ Քրիստոսի*: Ինքն ալ *կորովամիտ եւ իմաստուն* անձ մըն էր, կրօնական խնդիրներով պարզող, ինչպէս բոլոր բիւզանդական պալատականները, եւ Շնորհալիէ տարբէր անձ մը պիտի չկարենար պինքն լաւագոյն կերպով լուսաբանել: Ստիպես եւ հիւր պահեց Ներսէսը, օրերով բանակցեցաւ եւ վիճաբանեցաւ անոր հետ բոլոր դաւանական եւ ծիսական տարբերութեանց վրայ, եւ գոհ մնալով անոր տուած բացատրութիւններէն խնդրեց որ գիրի առնէ խօսուած կէտերը, եւ Շնորհալին այնտեղ Մամեստիայի մէջ շարադրեց իր առաջին *Գիր հաւատոյ խոստովանութեան Հայաստանեայց եկեղեցւոյ* գրուածը, որուն պատճէնը պահած է Լամբրոնացին Պատճառ խնդրոյ միաբանութեան հաւաքածոյին մէջ (ԸՆԴ.87):

951. Հաւատոց գիրը

Շնորհալին այդ գրուածին (ԸՆԴ.87-107) յառաջաբանին մէջ յայտնապէս կ'ըսէ թէ՛ խօսուածներուն չմոռցուելուն համար կ'ուզէ եղած խօսակցութիւնները *գրով արձանացուցանել*, ինչպէս որ Ալեքս խնդրած է, Անմիջապէս ընդարձակ հանգանակ մը կը կապմէ (ԸՆԴ. 88-93), որուն մէջ աւելի տեղ կը բռնեն Մարդեղութեան խորհուրդը եւ բնութեանց միաւորութիւնը: Կը խորշի Քաղկեդոնը յիշելէն եւ երկու բնութիւն բացատրութիւնը հերքելէն, եւ կը բաւականանայ *յերկուց կատարեալ բնութեանց միաւորութիւնը* պաշտպանել, *պմարդկային բնութիւնս խառնամար* եւ միաւորութեամբ միացած ընդունիլ, ու *ամն* եւ *ոմն* բանաձեւը մերժել, որ Լեւոնի տոմարին մէջ ընդունուած է: Այս կերպով հայադաւան դրութիւնը կը հռչակէ, առանց յունադաւան դրութիւնը մեղադրելու, որ միայն խոհական պոլեմիկութիւն մըն է: Կը պաշտպանէ Յիսուսի ծնունդին Յունուար 6ին տեղի ունեցած ըլլալը, հիմնուելով Զաքարիայի քահանայապետ եղած ըլլալուն ենթադրութեան եւ անցողակի կը յիշէ Հայ եկեղեցւոյ մէջ Աստուածածնի պատուոյն երգեր երգուիլը (ԸՆԴ.94-95): Անկէ ետքը նորէն բնութեանց խնդրին դառնալով, համարձակ կը խոստովանի թէ *ասեմք մի բնութիւն ի Քրիստոս*, բայց ոչ *ըստ Եւտիքեայ*, այլ *ըստ Կիւրդի*, եւ եթէ *երկու բնութիւն* ասելը՝ միայն անշփոթութեան իմաստով գործածուի, կ'ըսէ, *ոչ փախչինք* (ԸՆԴ.96-97): Կ'ընդունի թէ Հայեր շուշմայ ալ գործածած են միւռոնին համար, քանի որ Հայաստանի մէջ ձիթենիի ձէթ չի գտնուիր եւ երկուքն ալ բուսական ձէթ են, եւ ոչ թէ ձիթենիի նիւթէն է միւռոնի *աստուածային ապղումը*, եւ երկուքին տարբերութիւնը աննշանակ կը գտնէ, ինչպէս պատարագի գինիին գոյնը (ԸՆԴ. 97): Պատկերներու մասին կ'ըսէ, թէ Փրկչականը *ընդունիմք եւ երկրպագեմք*, եւ սրբոցը *ըստ իւրաքանչիւր կարգի պատուեմք*, փայտէ խաչերուն բեւեռ կը պարնենք, երկու մասերը միացնելու, իսկ միատարր նիւթէ շինուածներուն բեւեռ չենք դներ, եւ ասոր հակառակ ըսուածները *արարուածք տգիտաց* կ'անուանէ (ԸՆԴ.96), եւ կը յայտնէ թէ *Սուրբ Աստուածը որ խաչեցարով ի դէմս Որդւոյ կ'երգուի* (ԸՆԴ.99): Մեծ-Պահքին Շաբաթ եւ Կիրակի օրերը ձէթ եւ կաթ ճաշակելու մասին կ'ըսէ, թէ հին ատեններ Հայոց իշխաններ բոլոր մեծ-պահքին մէջ ձուկ եւ ձէթ կը գործածէին, եւ գինի կը խմէին Յոյներու եւ Փռանգներու պէս: Եւ ժամանակին առաջնորդները հրամայեցին հինգ օր անոնցմէ պոլեմիկալ, եւ միւս երկու օրերը ձէթ ու կաթ ալ գործածել, ձուկն ու ձէթը անոնց հաւասար համարելով, այդ ալ կ'ըսէ ներելով միայն

հրամայեցաւ այն ատեն, եւ յետոյ *բարձաւ ի միջոյ*: Այժմ ալ, կընսէ, իշխաններ եւ պինուորներ, երբեմն *ինքնակամ կամօք* եւ երբեմն *ի մէջ թոյլ տուեալ* յիշեալ ուտելիքներուն կը մերձենան, մինչ եկեղեցականներ եւ *բապումք ի ժողովրդոց* խստութեամբ կը պահեն, պանցառուններուն *ծանրագոյն բեռն ապաշխարութեան ի վերայ դնեմք* (ԸՆԴ.99-100): Բաժակին ջուր չխառնելը Լուսաւորիչէն մնացած աւանդութիւն կը ճանչնայ եւ կը պաշտպանէ (ԸՆԴ.100): Այնպէս կը պաշտպանէ խաչերուն լուացումը եւ օրհնութիւնը մէկ անգամուան համար, եւ կը հերքէ ամէն տարի կրկնելու պրոյցը (ԸՆԴ.101): Մարգեղութեան խնդիրներուն դառնալով կը հեռացնէ երեւութականութեան պրպարտութիւնը, եւ կընդունի ի Քրիստոս մարմին *երկրաւոր. թանձր, չարչարելի եւ մահկանացու*, եւ *ապականացու* ըսելը կ'ամփոփէ *քաղցոյն եւ ծարաւոյն եւ արտասուելոյն եւ արեանն հեղլոյն* վրայ, եւ կը հեռացնէ այն ամենայն, որ մեղաց է *ծնունդ*: Ասկէ առիթ առնելով անգամ մըն ալ կը շեշտէ թէ Հայեր *մի բնութիւն* ըսելով երբեք չեն իմանար թէ *ընկղմեցաւ մարդկութիւնն* (ԸՆԴ.102-104): Ամենէն վերջը կը խօսի Առաջաւորաց պահիին վրայ, ցրելով Սարգիս Կախարգի առասպելը, եւ հաստատելով Հայոց լուսաւորութեան առթիւ Լուսաւորիչէ հրամայուած ըլլալը (ԸՆԴ.105): Գրութիւնը կը փակէ երդմամբ, թէ ոչ աւելի եւ ոչ պակաս բան մը գրած չէ, այլ միայն ու միայն ճշմարտութիւնը գիրի առած է (ԸՆԴ.106): Սոյն գրութեան պատճէնը Կիրակոս ալ յառաջ բերած է իր պատմութեան մէջ (ԿԻՐ.69): Պարունակութիւնը կատարելապէս Հայ եկեղեցւոյ ապատախոհ եւ շինարար սկզբունքներուն համաձայն է, մեկնութիւնները հիմնական են, եւ Հայոց դաւանութենէ կամ ծէսէն բան մը պոհուած չէ: Միայն խմբագրութեան մէջ դիտելի է՝ մէջ ընդ մէջ դաւանական եւ ծիսական խնդիրներուն խառնումը, սակայն այդ պարագան պետք է վերագրել Ալեքսի ներկայած հարցարանին, որուն կը հետեւի Շնորհալին, ստէպ կրկնելով, *Դարձեալ գրեալ էր ի գիրս. Գրեալ էր եւ վայս ինչ. Նաեւ այս եւս ամբաստանութիւն գրեալ էր*, եւ այլն (ԸՆԴ.97-99), եւ երբեք իր կողմէ կապմուած ծրագիրը մը հետեւած չէ:

952. Շնորհալի կաթողիկոս

Շնորհալիի Մամեստիոս մէջ եղած տարի 1165 էր (ԸՆԴ.87), յաւէա տարւոյն առաջին մասին մէջ, վասնպի Մամեստիայէ նորէն Լամբրոն կը դառնայ *հանդերձ գերապատիւ իշխանուն Օշնիւ*, եւ *ժամանակս ինչ* այնտեղ մնալէ, եւ հաշտութեան գործը լաւ եւս ամրապնդելէ ետքը կը մեկնէր Հռոմկլայ, *առ նախապատիւ եղբայրն իր* (ԸՆԴ.107): Դարձը յարմար կ'ըլլայ դնել յիշեալ 1165 տարւոյ աշունին մօտերը: Առ այժմ ի կախ կը թոյլունք, ինչ որ յունաց կողմը գործուեցաւ: Հայ իշխանութիւններն ալ նոր միջադէպ չեն ներկայեր, եւ մեզ կը մնայ շարունակել հայրապետանոցին գործերը: Գրիգոր Գ. աթոռի վրայ էր 58 տարիէ ի վեր (§924), եւ եթէ 20 տարեկան ալ կաթողիկոս եղած ըսենք, 70ը անցուցած ծերունի մը եղած էր արդէն, տառապանքներով եւ վիշտերով շատ աւելի ընկձած, եւ աստիճանին պարտաւորութեանց ներքեւ ճնշուած: Ոչ միայն *ի ծերութիւն պատուական հասեալ* էր, այլ եւ *ի կրից ախտակիրս բնութեան վտանգեալ* էր (ԸՆԴ.292), որ է ըսել թէ հիւանդութիւններով ալ տկարացած էր, ուստի շատոնց խորհուրդ յղացած էր գործէ քաշուիլ, եւ *կանխագոյն ժամանակօք դնէր առաջի Ներսէսի առնուլ պատուածընկալ աթոռոյ իւրոյ փոխանորդութիւն*, ուսկից միշտ կը հրաժարէր Ներսէս, բաւական սեպելով իր գործունէութեամբ անոր օգնել: Այլ երբ Կիլիկիոյ պատգամաւորութենէն դարձաւ, շատ աւելի ինկած եւ տկարացած գտաւ եղբայրը, մինչեւ իսկ հայրապետական գործերը լրացնելու անկարող դարձած, եւ այն ատեն միայն Ներսէս յանձն առաւ կաթողիկոսական ձեռնադրութիւն ընդունիլ, որպէսպի եղբայրը ազատ մնայ որեւէ աշխատութենէ: Ասոր վրայ Գրիգոր *ժողով առնէ եպիսկոպոսաց եւ վարդապետաց եւ ամենայն վանականաց* (ՍՄԲ.100) Հռոմկլայի մէջ, եւ

ժողովական որոշմամբ կը հաստատուի Ներսէսի ընտրութիւնը կաթողիկոսական աթոռին յաջորդութեան (ԸՆԴ.2), եւ *յաւուր տօնի արմաւենեաց*, որ է Ծաղկապարդի օրը 1166 Ապրիլ 17ին, Գրիգոր կու տայ *ձեռնադրութիւն ցնա կաթողիկոսութեանն Հայոց* (ԸՆՏ.296): Այս առթիւ Ներսէս ատենաբանութիւն մը կը խօսի *առ եպիսկոպոսունս եւ վարդապետս եւ համօրէն դաս եկեղեցւոյ* (ԸՆԴ.296-307), եւ անտէ պէտք է քապենք կատարուած եղելութեան իսկական իմաստը: Մենք մտադիր չենք յիշեալ 1166 Ապրիլ 17 թուականէն Գրիգորը բոլորովին հրաժարած եւ Ներսէսը իբրեւ հայրապետական աթոռի տէր դարձած նկատել, այլ պարզ օգնական աթոռակցութիւն մը կ'ընդունինք, ինչպէս Ներսէս ինքն ալ երբեք *յաջորդութեան* վրայ չի խօսիր, այլ *աթոռոյ փոխանորդութիւն* կ'անուանէ այն որ իրեն տրուած աստիճանը (ԸՆԴ.300), որ ապագայ յաջորդութիւնն ալ կ'ապահովէր: Ատենաբանութիւնը պատմական տեսակէտէն շատ բան չի պարունակեր, նախնեաց եւ իր եղբօր գովեստը, հայրապետական անձուկ վիճակը, եւ գործին դժուարութիւնը կը լրացնեն բովանդակութիւնը զոր կը փակէ կաթողիկոսին օրհնութիւնը եւ ներկայից աղօթքը խնդրելով: Դիտողութեան արժանի կէտերն են, Գրիգոր կաթողիկոսը *եղբայր ըստ մարմնոյ եւ հայր ըստ հոգւոյ* կոչելը (ԸՆԴ.298), հայրապետական աթոռը *պանդխտային կենաց* մէջ նկատելը, որով կ'ըսէ, *ոչ ժառանգեցաք զլեառն սրբութեան* (ԸՆԴ.299), որ է հին հայրապետանոցը, եւ վերջապէս խոստովանիլը, թէ ոչ միայն նեղուած են *յարտաքնոցն՝ որք հակառակեն հաւատոցս, այլ եւ անուամբ քրիստոնէից* կողմէն, որք *ի սկզբանէ հայրապետութեան տեառնս մերոյ Գրիգորի, զեկեղեցի սուրբ ընդ հարկաւ արարին անօրինաց* (ԸՆԴ.303): Այդ վերջին մեղադրանքը, կ'ակնարկէր գլխաւորաբար Յոյն եւ Լատին քրիստոնէից ազգերուն, եւ մասամբ նոյնիսկ Հայ իշխաններուն, որոնց ընթացքը ստիպած էր հայրապետութիւնը մնալ Հռոմկլայի մէջ, որ նոյն միջոցին Հալէպի սուլտաններուն գերիշխանութեան ներքեւ էր:

953. Գրիգորի մահը

Գրիգորի կեանքը իր վերջը հասած էր արդէն, երբ եղբօրը կը փոխանցէր կաթողիկոսական իշխանութիւնը, եւ այդ գործողութենէն *յետ երից ամսոց* կեանքը կնքեց, հապիւ թէ *կատարեաց զգործ հրամանին, որ ապրեցաւ նմա ի վերուստ* (ԸՆԴ.3): Եղելութեան թուականը տարբեր կերպերով նշանակուած կը գտնենք վանապան պատմագիրներու մօտ, բայց առանց շատ երկարելու տարբեր գրուածները համեմատելու, որոնց մէջ գրչագրական թւերիմացութիւններ ակներեւ են, ժամանակագրական պահանջից համաձայն կը գտնենք Վարդանի նշանակած 615 թուականը (ՎԱՐ.128), որ է 1166: Իսկ ամսաթիւը Յայսմաւուրքի մէջ Օգոստոս 8ին նշանակուած կը գտնենք (ՅԱՍ.Բ.68), համեմատելով աւելեաց 3ին, եւ այս անգամ հարկ կը վզանք թուականը անշարժ տոմարով նշանակուած ընդունիլ, վասնզի շարժական տոմարի վերածած ատեննիս աւելեաց 3ը, կը համեմատուէր 1667 Փետրուար 5ին, եւ Ներսէսի ձեռնադրութենէն մինչեւ Գրիգորի մահը, ոչ եւս *երից ամսոց* միջոց կ'ըլլար, ինչպէս յայտնապէս կը գրէ ինքն Ներսէս (ԸՆԴ.3), այլ գրեթէ տասը ամիսներու միջոց մը: Գրիգորի գերեզմանը հարկաւ եղաւ Հռոմկլայի կաթողիկէին մօտը, զոր ինքն էր շինած, եւ ուր իրմէ ետքը թագուեցան Հռոմկլայ նստող կաթողիկոսները, դար մը ամբողջ: Գրիգոր Գ. Պահլաւունի կաթողիկոսը, թէպէտ երիտասարդ տարիքի մէջ աթոռ բարձրացաւ, սակայն չափահաս եւ փորձառու անձի արդիւնքը ցուցուց իր պաշտօնին սկիզբէն, եւ ամենէն գովեստով նշանակուած է իր անունը: Շուրի առաջնորդ Ստեփանոս Մանուկ վարդապետի աշակերտած ըլլալով, լաւ ուսումնական պաշար մը գանձած էր մատաղ տարիքէն, որով *սկսաւ թարգմանութիւնս առնել աստուածային գրոց, եւ բաղում գիրս ետ թարգմանել ի հայ լեզու, զորս ինքեամբ, եւ զորս այլոց ձեռամբ* (ՎԻՐ.63): Այդ թարգմանութիւնները պէտք է իր մօրեղբօր Վկայասէր կաթողիկոսի ձեռնարկին շարունակութիւնը եղած ըլլան, որ առիթ տուին

ումանց Պահլաունին Փոքր-Վկայասէր մակդիր անունով պատուել: Թէպէտ իր անունով մնացած յայտնի գործեր չկան, սակայն այն քիչն ալ, ինչպէս Աւետման եւ Երկրորդ Ծաղկապարդի շարականները (ՏԱԹ.638), եւ քանի մը տաղեր (ՀԻՆ.619), որ իրեն անունով ծանօթ են, կարող գրիչի եւ բեղմնաւոր միտքի արտադրութիւններ են: Գրիգոր աւելի պայծառ եղաւ իր վարչական արդիւնաւորութեամբ, որով յոյժ հրաշափառագոյն բանիւ եւ գործով քան զբապունմս յաթոռակալացն գտաւ սա նախնեաց, եւ իր առաւելութիւններն եղան ի մաքրութիւն հոգւոյ, յիմաստս բանի, ի շարադրութիւնս տառի, ի վերծանութիւնս, ի գիտութիւս եւ մանաւանդ ի խորհուրդս հանձարոյ (ԸՆԴ.298), որով միշտ յաւելոյր ի բարեգործութիւն եւ ի պայծառութիւն եկեղեցւոյ (ԿԻՐ.67): Այդ ձիրքերն են, որոնցմով Պահլաունին եղաւ պատուեալ փառաւորութեամբ, ոչ միայն ի մերապնեայ արանց, այլ եւ յօտարասեռ թագաւորաց եւ իշխանաց, մանաւանդ ի Հռոմայեցւոց, իմա՛ Լատինաց, թագաւորացն եւ պատրիարքացն (ՍԱՄ.122), որոնք անձամբ ալ տեսան (§940), ընդ վայելչապագեաց եւ պատշաճագեղ տեսիլ մարմնոյն անոր ներքին առաւելութիւնները, եւ ծանեան զհոգւոյն գեղեցկութիւն եւ ի բանս հաւատոյ զճշմարտութիւն (ՍԱՄ.123): Մեր եկեղեցին ալ խորին յարգանք կ'ընծայէ անոր յիշատակին, եւ թէպէտ տօնելի սուրբերու կարգը դասած չէ անոր անունը, սակայն Յայսմաւուրքի մէջ անցընելէն վատ, շարունակ պատարագի մէջ կը յիշատակէ Գրիգորիսեանց հովուապետաց անունը (ԺԱՄ.591), որով կը հռչակուին գլխաւորապէս Մեծ ու Փոքր Վկայասէրներ:

954. Սեալեռնե վարդապետներ

Գրիգորիսեանց դարը հարուստ է ալգային մատենագիրներով եւ ընտիր վարդապետներով, որոնք իրաւամբ Հայկական դպրութեանց վերանորոգիչներ եղան, եւ Արծաթիդար մը կապմեցին: Անոնց գլխաւոր կեդրոններէն մեկն էր Շուղրի Կարմիրվանքը, որուն առաջնորդ էր Ստեփանոս Մանուկ, եւ որուն արդիւնքը յիշեցինք արդէն (§917), այլ կեանքին եւ մահուան վրայ ուրիշ տեղեկութիւն պիտի չկարենանք աւելցնել Ստեփանոսի աշակերտներէն ի Իգնատիոս Շնորհալի, Շափիրին վանքի առաջնորդ, որուն Ստեփանոսի հետ Պահլաունին ալ յանձնարարեցին Ղուկասի աւետարանին մեկնութիւնը գրել, եւ Իգնատիոս առաջ անբաւականութիւն պատճառելով կը խուսափէր, բայց տեսիլքը կամ երապէ մը զգածուելով ձեռնարկեց ու լրացուց (ԿԻՐ.63), եւ մեպի հասած է, եւ իբր ընտիր գործ գնահատուած է (ՀԻՆ.643): Նոյն աաշակերտութենէն է եւ Բարսեղ Շնորհալի վարդապետը, ուսկից Մարկոսի մեկնութիւն մը հասած է մեպի, թէպէտ հրատարակիչները վինքն Բարսեղ ճոնի հետ շփոթած են: Նոյն խումբէն է եւս Սարգիս Շնորհալի վարդապետը, Քարաշիթու վանքին առաջնորդը, Կաթողիկեայց եօթը թուղթերուն ընտիր մեկնաբանը (ԿԻՐ.64), որուն գործը մեծ արժէք ունի թէ մեկնողական ոճին, եւ թէ յորդորակներուն քարոզական ձիրքին, եւ թէ ընտիր հայկաբանութեան համար: Այդ գործին վերջաւորութիւնը կը դնէ ինքն 1156ին իսկ անոր համառօտութեան աւարտը 1166ին, Պահլաունիի մեռած տարին: Սարգիսի կը վերագրուի Եսայիի մեկնութեան հետ Առաջաւորաց ձառ մըն ալ (ՀԻՆ.646): Շուղրի աշակերտութենէն կը նկատուի նաեւ Յովսէփ եպիսկոպոսը, որ երեւելի եղած է Անտիոքի կողմերը (ԿԻՐ.64), բայց դժբախտաբար աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ չունինք այդ անձերուն վրայ, եւ ոչ ալ ուրիշ անուններ գիտենք Շուղրի վանքին եւ Սեալեռան միւս վանքերուն վարդապետներուն վրայ, որոնք բազմաթիւ էին, ինչպէս յիշուեցաւ Պահլաունիի կաթողիկոսութիւնը պաշտպանող (§929), եւ Շնորհալիի կաթողիկոսութիւնը հաստատող (§952) ժողովներուն առթիւ:

955. Արեւելեան վարդապետներ

Վարդապետներու ուրիշ ընտիր խումբ մըն ալ կը ծաղնէր Արեւելեան գաւառներուն մէջ, կեդրոն ունենալով Ձորագետի Հաղբատ եւ Սանահին վանքերը, եւ իրեն ասպարէզ նկատելով Վրաց թագաւորութիւնը եւ Անի քաղաքը: Այն օրէն որ Անեցիք Բարսեղը կաթողիկոս օծել տուին (§896), Հաղբատի առաջնորդ եւ արքեպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ Սարգիս, Կիւրիկէի արքունիքին աւագերէցը (ՎԱՐ.104), կամ դրան երէցը, եւ այժոռը մեծ նշանակութիւն ստացաւ: սարգիսի անմիջական յաջորդն եղաւ Գէորգ, եւ անկէ ետքը յաջորդեցին կարգաւ Բարսեղ՝ Թամար թագուհիէն պատուուած *վասն վայելչութեան գեղոյ*, Գրիգորիս՝ ալգական Օրբելեանց, Յովհաննէս՝ ալգական Խաչէնի իշխաններուն, դարձեալ Յովհաննէս՝ քեռորդի Իւանէի եւ եղբօրորդի առաջին Յովհաննէսի, նորէն Յովհաննէս մըն ալ Մածնաբերդացի եւ Աղսարթանայ որդի, եւ վերջէն Համապասպ Անեցին (ԿԻՐ.56): Երեք Յովհաննէսներէն առաջինը կամ Խաչէնցին հարկ կ'ըլլայ նոյնացնել Յովհաննէս Փառիոսցիի հետ, որ է նոյնինքն Սարկաւագ մականուանեալը, եւ որուն վրայ խօսեցանք արդեն տոմարի վերակազմութիւնը բացատրած ատեննիս (§899): Սարկաւագ վարդապետ տոմարական աշխատութենէն վատ, յիշատակուած ունինք պատմութիւնն ալ, որ դժբախտաբար կորած է (ՀԻՆ.609), ինչպէս նաեւ տոմարական եւ համարողական դրուածներ, որը չեն գտնուիր (ՀԻՆ.613): Կը յիշուին եւս Տրդատ թագաւորի, Մեծին Ներսէսի, Սահակ Մեսրոպի, եւ Ղեւոնդեանց վրայ ներբողեաններ (ԿԻՐ.64), որք նոյնպէս չեն հասած, եւ միայն մեզի կը մնան Աղօթամատոյցը (ՍՈՓ.ԺԷ.), Ղեւորդեանց չարականը (ՇԱՐ.580) եւ Լուսաւորչի ներբողեանը (ՍՈՓ.Ե5-36), եւ քանի մը ընտիր տաղեր եւ հատակտորներ (ՀԻՆ.613): Սարկաւագ վարդապետի արժանիքին եւ հռչակին իբր նշանակ կը պատմուի, Վրաց թագաւոր Դաւիթին ամէն անգամ անոր առջեւ ոտքի կանգնելով եւ գլուխը խոնարհեցնելով օրհնութիւն խնդրելը (ԿԻՐ.64): Իսկ իբրեւ հետաքրքրական կը պատմուի Հաղբատի միաբաններէն Ստեփանոս Ջամվոնա վարդապետը անկարգ ընթացքին համար պատարագէ արգիլելը, եւ սպանութեան սպառնալիքի ներքեւ նորէն թոյլատրելը, բայց Ջամվոնայի խորան բարձրացած ատեն յանկարծ գետին իյնալով տապալակիլը եւ այսահարիլը (ԿԻՐ.65): Սարկաւագի մահը տեղի ունեցած է 1129ին, եւ գերեզմանը եղած է Հաղբատի փոքր եկեղեցւոյն արեւելեան կողմը, զոր նորոգած է յետոյ Համապասպ Անեցի առաջնորդը (ԿԻՐ.66): Հաղբատի վարդապետներէն կը յիշուին եւս Դաւիթ Գանձակեցի Ալաւկայորդի, որ հոգեւորական կանոններ գրեց տէր Արքայութիւն քահանայի խնդրանքով եւ վախճանեցաւ 1130ին: Այդ կանոնները կը գտնուին կանոնագիրքին մէջ (ԿԱԼ.160-170) առանց թուահամարի, եւ ընդհանրապէս լուծումն են վանապան դժուարութեանց եւ շփոթ պատահարաց, զորս քաղել աւելորդ կը դատենք, եւ մի մասին ալ կարեւորութենէ վուրկ ըլլալը յայտարարելէ չենք քաշուիր: Նոյնպէս կը յիշուի Գրիգոր Գանձակեցի Թոքակերորդի, Հաղբատի միաբաններուն նշանաւորներէն (ԿԻՐ.66): Այս խումբին պէտք է միացնել եւ Անանիա Սանահնեցին, որուն կը վերագրուն Գործք առաքելոցի մեկնութիւնը, աւետարաններու համեմատութիւնը, Յունաց հետ խնդիրներուն մասին բացատրութիւններ, եւ Շողակաթի ներբողեան (ԿԻՐ.64): Սամուէլ Անեցին ալ, որուն ժամանակագրութենէն ստէպ օգտուած ենք, թէպէտ աշխարհիկ քահանայ, սակայն Սարկաւագի աշակերտութենէն էր, եւ այստեղ յիշատակել յարմար կը դատենք: Իր բուն գործը կը հասնի մինչեւ 1179, իսկ մնացեալներ յետիններու յաւելուածներ են (ՀԻՆ.673): Ինչպէս յիշուած թուականներէն կը տեսնուի, մատենագիրներու եւ վարդապետներու մասին տեղեկութիւնները խառն յառաջ կը բերենք, պատմական շարքը չընդմիջելու համար, եւ առանց խիստ ժամանակագրութեան հետեւելու:

956. Պօղոս Տարոնեցի

Միեւնոյն պատճառով այստեղ կը յիշենք Պօղոս Տարոնեցի վարդապետն ալ, բնիկ Տարոն գաւառէն, բայց չենք գիտեր որ վանքի աշակերտութենէն թէպէտ վերջէն Ղապարու վանքին, կամ Տիրինկատարի Առաքելոց վանքին առաջնորդն եղաւ, եւ թաղուեցաւ նոյն վանքին մէջ՝ Թարգմանչաց գերեզմաններուն կարգին, ինչպէս մինչեւ ցայսօր կը տեսնուի: Տարոնեցին յունադաւան եկեղեցւոյն եւ երկաբնակ գրութեան դէմ բուռն բանակոտողներէն մէկը եղաւ, գրգռուելով մանաւանդ Թէոփիստէ անուն հայերէնագետ յոյն հոետորին Հայոց եկեղեցւոյն դէմ հակառակութեան հոգւով մէջտեղ հանած գրուածներէն: Տարոնեցին ինքն ալ չի ծածկեր իր լեզուին խստութիւնը, յայտարարելով թէ իրեն ալ բանակոտութեան հոգին տրուած է: Բայց Հայ եկեղեցւոյ պաշտպաններ լաւ աչքով նկատած են անոր ընթացքը, խստութիւնը խստութեամբ հերքելու մասին: Այս նկատմամբ Պօղոս Տարոնեցին, մինչեւ իսկ՝ *երկրորդ լուսաւորիչ երեւեալ տանա Հայոց* կոչուած է, եւ գնահատուած է իբրեւ *վէմ ադամանդեայ ընդդէմ հերձուածողաց, եւ յոյժ ախոյեան ուղղափառաց* (ՈՒՌ.446): Մինչ Չամչեան կը ցաւի, որ Տարոնեցիին գրուաշը *փոխանակ այրելոյ, տպագրեցին ոմանք ի Կոստանդնուպոլիս* (ՉԱՄ.Գ.92): Բայց Տարոնեցիին մաքառումը յունադաւան Թէոփիստէի դէմ էր, եւ Հռոմէադաւաններ պէտք չունէին այդչափ նախանձայոյզ ըլլալ՝ ոչ-Հռոմէադաւանի մը պաշտպանութեան համար, եւ քանի որ յոյն Թէոփիստէն ու հայ Պօղոսը հաւասարապէս հեռու էին Հռոմէադաւանութենէ, պէտք չէր օտարապգիին պաշտպանութեան համար յոգնէին: Մեր նպատակը չէ բուռն լեզուներու պաշտպանութիւնն ընել, բայց շատ մեղադրելը չենք գտներ անոնք, որ անդուռն բերաններ փակելու համար հաւասար պէնքերով կը կոուին: Պօղոս տարոնեցիի մահը գրուած է 1123ին (ՈՒՌ.442):

957. Մատթէոս Ուռհայեցի

Սոյն ժամանակամիջոցին մատենագիրներէն է եւս Մատթէոս Ուռհայեցի, որուն պատմութենէն օգտուեցանք շարունակ, Մատթէոս բնիկ Եդեսացի է, նոյն քաղաքի երէցներէն, եւ ինչպէս կ'երեւի ուսմամբ եւ ծանօթութեամբ ալ նոյն քաղաքի շրջափակին մէջ ամփոփուած, որովհետեւ իր տեղեկութիւնք նուազ եւ անկատար են Հայաստանի ներքին գաւառներու վրայ, եւ անգիտակ իսկ կ'երեւի Հայաստանցի մատենագիրներու պատմութեանց: Ընդհակառակն շատ առատ է Եդեսիոյ պատկանող մանրամասնութիւններով, եւ մինչեւ անկարելոր եւ անստոյգ պարագաներու մէջ ալ կը մտնէ: Եդեսիոյ ամենէն տագնապալի ժամանակին մէջ ապրող, այլապգիներու եւ Յոյներու եւ Լատիններու ներհակընդդէմ մաքառումներէ եւ պատերազմներէ ձանձրացած, եւ իր հայրենիքին թշուառութիւնները եւ Հայ ազգութեան շարունակ ոտքի տակ երթալն ալ տեսնելով՝ չէ կրցած իր կսկիծը վսպել, եւ ցաւալին ակնարկներ չխառնել, ամենուն դէմ հաւասարապէս, թէպէտեւ յանկարծ լեզուն կը կարկէ գրգռութիւն պատճառելու երկիւղէն: Ուռհայեցիին պատմութիւնը 952էն սկսելով կը հասնի մինչեւ 1136, որուն առաջին մասը քաղուածօրէն առած է ուրիշներէն, վերջին մասը իրմէ շարագրած: Ոճը ժամանակագրական է տարուէ տարի եղելութիւնները արձանագրելով, սակայն յայտնի շփոթութիւններ ակներեւ աչքի կը վարնեն, եւ լուրջ բազդատութեանց պէտք կը ստեղծեն: Իր կենաց եւ մահուան տեղեկութիւնները կը պակսին: Մատթէոս Ուռհայեցիի շարունակողն է Գրիգոր երէց Քէսունցի, որ 1137էն սկսելով պատմութիւնը կը հասցնէ 1162ի, կատարելապէս հետեւելով Մատթէոսի լեզուին եւ ոճին, այնպէս որ պանապանել դժուար օտտի ըլլալ, եթէ յայտապէս յիշուած չըլլալ (ՈՒՌ.466): Ըստ այսմ Ուռհայեցիի ժամանակագրութիւնը կը փակուի Պահլաւունիին մահուրնէ առաջ:

958. Գոհարինեան վկայք

Պատմութեանս կարգին շատոնց էր որ մասնաւոր մարտիրոսներու յիշատակութեան չէինք հանդիպեր, թէպէտ խմբովին նահատակներ շատ յիշատակեցինք, որովհետեւ անհատական դէպքեր չէին հանդիպեր, եւ որչափ ալ քրիստոնէութեան դէմ բռնութիւններ կը գործուէին, սակայն եղելութիւնները ընդհանուր արշաւանքի եւ յուղկահար հրոսակի կերպարանը կը կրէին: Մահմէտական օրէնքը, ինչպէս Գողթնացիի վրայ խօսած ատեննիս ալ յիշեցինք (§585), մահուան կը դատապարտէ իսլամութենէ յետոս դարձողները բայց ոչ իսլամութիւն չընդունողները: Այդ ձեւը տրուեցաւ Գոհարինեանց մարտիրոսութեան ալ (ՅԱՍ.Բ.48): Սեբաստացի Դաւիթ անուն Վայ իշխանաւոր մը նեղութեան կամ գերութեան ինկած եւ իսլամութեան դիմած էր իր անդրանիկ վաւակով, որուն անունն էր Արեւ: Սակայն դաւիթի կինը քրիստոնէայ էր մնացած, եւ քրիստոնէութեան մէջ մեծցուցած էր իր չորս մանր վաւակները, որոնց անունն էր Գոհարինոս կամ Գոհարմելիք, Ռատիկոս կամ Ռատիոս, Ծամիդոս կամ Ծամիդէս, եւ Տուքիկոս կամ Տունկիոս: Ասոնք չափահաս ըլլալնէն ետքը Սեբաստիոյ բանակին մէջ պինուորուած էին համարձակ իբրեւ քրիստոնէայ, մինչեւ որ իսլամացած հօր վաւակներ ըլլալնին յայտնուելով, իբրեւ իսլամութենէ ետ դարձողներ՝ Ալիբաս իշխանին մատնուեցան եւ հարցափորձի ենթարկուեցան: Իսլամացած եղբայրնին փութաց օգնութեան հասնիլ, եւ եղբայրներուն թող չտալով խօսիլ, յայտարարեց Ալիբասի առջեւ, թէ *հաւատ զոր դու ունիս եւ մեք պաշտեմք* (ՅԱՅ.672): Եղբայրները ապատ թողուեցան, բայց գոհ չմնացին, որովհետեւ իսլամացած կարծուեցան, ինչ որ իրենք չուղեցին կեղծել: Զինուորութենէն քաշուեցան, Ռատիկոս Ս. Նշանի վանքը մտաւ, եւ որովհետեւ քրիստոնէութիւննին չծածկեցին, կրկին Ալիբաս իշխանի մատնուեցան եւ դատի ենթարկուեցան: Իշխանը թէ սպառնալիքներ, թէ խոստումներ եւ թէ խոշտանգանքներ գործածեց, Գոհարինոսը ջրծեծով տանջեց, Ռատիկոսը չարաչար գանակոծել տուաւ, Ծամիդոսը եւ Տուքիկոսը փայփայելով ջանաց որսալ, ընտանիքնին եւ վաւակնին ալ բերել տուաւ յուլելու համար, բայց ոչ մէկ կերպով անոնց հաստատամտութեանը չկրցաւ յաղթել, եւ վերջապէս գլխատման վճիռ արձակեց, իր իսկ սուրը յանձնելով դահիճին գործադրութեան համար: Ըստ այնմ ալ կատարուեցան, եւ չորս մարտիրոսներուն մարմինները եւ գլուխները ամփոփուեցան հեղեղատի եզերքը, Մարգձակ անուն տեղը, Քառակուսի կոչուած ճամբուն մօտերը: Գոհարինեանց վկայութեան թուականը, Յայսմաւուրքի մէջ Վայոց 524 այսինքն 1075ին յիշուած է (ՅԱՍ.Բ.49), բայց ուրիշ աղբիւրներու հետեւողութեամբ ոմանք 1136 տարին նախադասած են (ՉԱՄ.Գ.49): Սակայն աւելի յստակօրէն Վայոց 604 տարին նշանակուած է (ՆՈՐ.21): Ամսոյն օրը հին Յայսմաւուրքը Յուլիս 28ին (ՅԱՅ.672), եւ նորը Յուլիս 30ին է դրած (ՅԱՅ.Բ.49). իսկ հայկական ամսաթուով հրոտից 22 է ըսուած (ՆՈՐ.21) որ շարժական տոմարի հաշուով պէտք կ'ըլլայ 1156 Յունուար 28ին համեմատել: Գոհարինէն որդին Թէոդորոս ալ, որ երիտասարդութեան հասնելով աբելայութիւն ընդունած էր, ամբաստանուեցաւ թէ *անարգէ եւ թշնամանէ* իշխանը, որ *զհայր նորա եւ զպապականսն* սպաննած էր: Զերբակալուեցաւ, ուրացութեան բռնադատուեցաւ, եւ խոշտանգանքներէ ետքը բանտարկուեցաւ, բռնի մկկիթ տարուեցաւ, ուր չուլեց մտնել դրան առջեւ գետին փոռուելով: Թէպէտ *սրօք եւ բրօք տանջեցին*, բայց յուսահատեալ նորէն բանտ տարին: Վերջէն ուրացեալ Թօտոս դատաւորին յանձնուեցաւ, որ քաղաքին մէջ չարաչար խոշտանդել տալէ ետքը, մարմինը երեք կտոր ընելով սպաննել տուաւ 1156 Յունիս 22ին (ՆՈՐ.9), իսկ նոր Յայսմաւուրքի համեմատ Յունիս 7ին (ՅԱՍ.Ա.245), որ է ըսել հօրը նահատակութենէն հինգ ամիս ետքը:

959. Յովսէփ եւ Խոսրով

Այդ միջոցին կը դնէ Վարդան՝ Յովսէփ Դընեցիի վկայութիւնը (ՎԱՐ.129): Եուսուժ բնիկ պարսիկ մահմետական, բայց քրիստոնէայ մօր որդի, Դուլինի Նորաշէնք գիւղէն, քրիստոնէից հետ

ալ կենակցելով քրիստոնէութեան կ'ընտելանայ եւ հաստատուն հաւատով կը դառնայ եւ կը մկրտուի՝ Յովսէփ անունով: Նախ Երուսաղէմ ուխտի կ'երթայ, անկէ դառնալով Հռոմկլայ կը հանդիպի, Ներսէս Շնորհալիէ կը սրտապնդուի, եւ իր տունը դառնալով մօրը քով կը պատսպարուի, հայրը արդէն մեռած ըլլալով: Դուինի ամիրան անոր իսլամութենէ դարձը իմանալով, դատաստանի կ'ենթարկէ եւ ետ դարձնելու փորձերը արդիւնք չունենալուն գլխատման վճիռը կու տայ, որ եւ կը կարատուի մարդաց 12ին (ՅԱՍԱ.261), կամ լաւ եւս Հայոց 656 մարդաց 13ին, որ համեմատուած է Յունիս 99ին Յայսմաուրքի անշարժ տոմարով (ՅԱՅ.621), բայց շարժական տոմարով պիտի համեմատուի, 1167 Դեկտեմբեր 17ին: Յովսէփ վկային մարմինը թաղուած է Հաւուցթառի վանքը, Գառնի քաղաքի մօտերը: Փամանակակից մարտիրոս մըն է Խոսրով Գանձակեցին ալ, նորահաս երիտասարդ մը Աղուանից Արեանաշէն գիւղէն: Դրացի այլազգի աղջիկ մը իր եղբօր հետ կը չնայ, եւ յղութիւնը երեւան ելած ատեն, կ'ամբաստանէ դրացի Խոսրով գեղանի պատանին, որ իր հրապոյրներուն չէր պատասխանած: Երիտասարդը Գանձակի դատաւորին կը մատնուի, եւ ուրացութեան կը բռնադատուի, եւ իր հաւատքի վրայ հաստատուն մնալուն համար, քարակոծմամբ կը նահատակուի, 616 արաց 3ին, որ համեմատուեր է 1167 Յունուար 10ին (ՆՈՐ.23) այլ պէտք էր համեմատուէր Յուլիս 10ին, արդէն Յայսմաուրքն ալ կը դնէ Յուլիս 3ին (ՅԱՍԱ.5):

960. Գէորգ եւ Աւետ

Գէորգ Արճիշեցին, կոյր մըն է ի ծնէ, Աչիկայ մականուանեալ, իբր ըսել *Աչք չկայ*, որ իր հայրենիքին մէջ սաստիկ ձգնողական կեանք մը անցուցած է, Գրիգոր անուն ընկերի մը հետ, մինչեւ իր յառաջացեալ տարիքը: Անկէ ետքը միասին կը ձեռնարկեն մեծ ուխտերու շրջանը ընել, որք են Երուսաղէմ եւ Հռոմ եւ Կոմպոստելլա: Երուսաղէմէ ցամաքով Հռոմ գացած ատեննին՝ Ունկուկաց Ֆրանկաց (ՅԱՅ.548), հաւանաբար Հունգարացուց երկիրը աւազակներու կը հանդիպին եւ կը վիրաւորուին, բայց կրօնաւոր մը վիրենք կը գտնէ եւ իր վանքը կը փոխադրէ: Գրիգոր ճամբան կը նուաղի, բայց Գէորգի աղօթքով կը կենդանանայ, եւ միասին Հռոմի ուխտը վերջացնելով Հայաստան կը դառնան, եւ Անիի կաթողիկէի մօտ կը բնակին: Գէորգ հրաշքներով մեծ հռչակ կը ստանայ, բայց կեանքը շատ չերկարիր եւ կը վախճանի ահեկանի 27ին, որ համեմատուած էր Մայիս 4ին (ՅԱՍԱ.198) անշարժ տոմարով: Տարին ճշդուած չէ, բայց այդ միջոցներուն շարժական տոմարով պէտք էր համեմատուեր Նոյեմբեր 1ին կամ 2ին: Յիշենք եւս Աւետ անուն. հայ քահանան, Միջագետքի սահմանակիր քաղաքներուն մէկէն, որոյ անունը յիշուած չէր: Սովի միջոցին իր տան համար ջաղացք տարած ատեն, *ի տեսլենէ տառապելոց աղեխարշեալ*, ո միայն ցորենը կը բաշխէ, այլ եւ էշն ալ եւ ունեցածն ալ վաճառելով կարօտելոց կը բաժնէ, եւ անկէ ետք այդ գարծին կը նուիրուի, ձգնաւորի կեանք կը սկսի վարել, ու ամէն կողմ շրջելով, քարոզելով, ու նպատ հաւաքելով՝ որբեր ու այրիներ կը խնամէ: Հարաւային Հայաստանի ամիրայ Շահիարմէն կը սկսի վայն պատուել եւ աղօթքը խնդրել: Բայց որովհետեւ Աւետ *պպոռ նիկ քահանայսն* կը յանդիմանէր, ասոնք ուզելով վրէժ լուծել, *քսեցին զնա, թէ լրտես է Հռոմ թագաւորին, եւ Շահիարմէնն ալ համոզելով՝ ետուն զնա քարկոծել*: Սակայն տեղը մինչեւ երեք օր տեսնուած լոյսէն Շահիարմէնն ալ զգածուելով *ետ հրաման պատուել զոսկերս նորա* (ՎԱՐ.125): Մեր տեսութեամբ ազգային նահատակներուն յիշատակները պէտք չէ մոռցուին, եւ այս նպատակով կը սիրենք գոնէ համառօտակի անոնց վրայ խօսած ըլլայ:

Տ.Ս.ՆԵՐՍԷՍ Դ. ԿԼԱՅԵՅԻ

961. Նախընթաց եւ մականուն

Ներսէսը իբրեւ նոր անձնաւորութիւն մը չենք նկատեր կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած ատեն: Արդէն յիշատակած ենք Ծովքի իշխան Ապիրատի որդի եւ Մագիստրոսի թոռնորդի ըլլալը (§867), իր կաթողիկոս եղբօրմէն 5 կամ 6 տարեկան պտղիկ, որով շուրջ 1100ին ծնած կ'ըլլայ Ծովքի դղեակին մէջ: Պատմեցինք արդէն իր առաջին կրթութիւնը Շուղրի Կարմիրվանքին մէջ Ստեփանոս Մանուկ առաջնորդին ձեռքին տակ եւ Բարսեղ կաթողիկոսի պաշտպանութեան ներքեւ (§917)՝ քահանայութեան ու եպիսկոպոսութեան աստիճաններն առած իր եղբօր ձեռնադրութեամբ՝ տակաւին երիտասարդական տարիքին մէջ (§936): Յիշեցինք Անտիոքի Լատին ժողովին ներկայութիւնը (§939): Շուղթանի աղանդաւորներուն ուղղած վարդապետական գիրը (§947), Թորոսի ու Օշինի մօտ հաշտարար պատգամաւորութիւնը (§950), եւ վերջապէս Ալեքս դուքսին յանձնած հաւատոյ գիրը (§951): Ներսէսի տրուած եւ նուիրագործուած Կլաբեցի մականունը, իր ծննդավայրէն չէ, այլ պարզապէս հայրապետանոցին Ծովքէն Հոռմկլայ փոխադրուելէն ետքը (§944), հաստատուն կերպով այնտեղ բնական ըլլալէն, որով պատահական պարագայէ մը յառաջ եկած կ'ըլլայ այդ մականունը: Բայց Կլայեցիէ աւելի գործածական է Շնորհալի մակդիր անունը, թէպէտ այս ալ բացառաբար յատուկ չէ Ներսէսի, որ միայն ու միայն իրեն սեփականուած անուն մը կարծուի: Կարմիրվանքի աշակերտներէն եւ Ներսէսի աշակերտակիցներէն Իգնատիոս եւ Սարգիս եւ Բարսեղ վարդապետներն ալ այդ մականունով կոչուած են, եւ իրաւունք ունինք կարծել, թէ Ստեփանոս Մանուկի աշակերտական խումբին ընդհանուր կերպով տրուած կոչում մը եղած է (§917), բայց այսօր Շնորհալի անունը առանց ուրիշ յաւելուածոյ, նոյն խումբին նշանաւորագոյն անհատին, Ծովքեցի կամ Պահլաւունի կամ Կլայեցի Ներսէս Դ կաթողիկոսին՝ իբր առանձնայատուկ կոչում ընդունուած է: Ներսէս կաթողիկոսական աթոռ բարձրացած միջոցին՝ արդէն *ալեւորեալ հերովէ եւ լցեալ պժամանակս* անձ մը եղած էր (ԸՆԴ.86), իբր 66 տարեկան եւ իր կեանքին լաւագոյն մասը մաշած էր արդէն հայրապետանոցի մէջ իր եղբօր մօտ, իբրեւ անոր փոխանորդը կամ ընդհանուր քարտուղարը, եւ ստէպ ալ իբր տեղակալը, որով ոչ գործի եւ ոչ կեանքի տարբերութիւն մը կը բերէր անոր վրայ կաթողիկոս հռչակուած ըլլալը:

962. Գրական արդիւնքը

Ներսէսի նախընթացը կը յորդորէ մեզ աւելցնել, թէ անոր գրական աշխատութեանց մի մեծ մասը, պէտք է կաթողիկոսութենէ առաջ միջոցին մէջ դնել, երբ առոյդ հասակը եւ պաշտօնական պատասխանատուութեան նուազութիւնը՝ կրնային անոր դիւրութիւն ընծայել այսպիսի աշխատութեանց պարապելու, ինչ որ շատ դժուար պիտի ըլլալ ծերացած տարիքին եւ հայրապետական պարզումներով ծանրաբեռնուած կեանքին մէջ: Արդէն ալ առակներ կամ հանելուկներ (ՉԱՓ.500-584), քերթողական ոտանաւորներ (ՉԱՓ.326-350), փոքրիկ տաղեր (ՉԱՓ.345-477), աւելի երիտասարդական աւիւնի արտադրութիւններ են, քան ալեւորեալ տարիքի: Վիպասանութեան (ՉԱՓ.493-559) վերջը ինքզինքը *համբակ նուաստացեալ* կ'անուանէ, եւ *քահանայ օծեալ* ըլլալը պատմելով, եպիսկոպոս եղած ըլլալը չի յիշատակեր: *Յիսուս Որդի* ողբերգութեան (ՉԱՓ.9-166) վերջն ալ Գրիգորի կաթողիկոս եւ Վասիլ իշխան եղբայրները տակաւին կենդանի կը ցուցնէ: Հարկաւ Եղեսիոյ ողբն ալ քաղաքին հարուածին (§944), այսինքն 1144ին մօտ ատեն գրեց, եւ ոչ երկար ատեն անցնելէն ետք: Զանց ընելով ուրիշ գրուածներուն վրայ ալ դիտողութիւններ ընել, ինչ որ մեզ մատենագրական նիւթերու կը տանէր, իբր պատմական պարագայ պէտք է յիշենք Ներսէսի վրայ երեւցած բանաստեղծութեան եւ երաժշտութեան ձիրքերը, վորս առատօրէն գործածեց եկեղեցական արարողութիւնները հարստացնելու եւ բարեկարգելու համար: Այդ իմաստով կ'իմանանք *այր բանաւոր* բացատրութիւնը, որով *բազում*

ինչ կարգեաց յեկեղեցիս քաղցր եղանակաւ եւ խոսրովային ոճով, շարականս, մեղեդիս, տաղս եւ ոտանաւորս (ԿԻՐ.67): Նկատելով որ շատուշատ են Ներսէսի գրիչէն եկեղեցական պաշտամանց յաւելուածները, եւ շատ երկար չեն իրեն կաթողիկոսութեան տարիները, անհաւանական ենթադրութիւն չենք համարիր, որ անոնց մի մասը նոյնիսկ իր եղբօրը կաթողիկոսութեան միջոցին պաշտօնապէս կիրառութեան մուծած ըլլալ եկեղեցիներու մէջ, եւ հետզհետէ տարածուած: Ներսէսի յատուկ է յանգաւոր եւ վանկաշափ ոտանաւորներու կազմութիւնը, որոնց օրինակները հապիւ թէ կը տեսնուին իրմէ առաջ, բայց իրմով մեծ ընդարձակութիւն եւ սովորական կիրառութիւն ստացան: Ութօտնեան տողերը, որ այնչափ ընտանի եղած են Շնորհալիին, թէպէտ նշանակելի քաղցրութիւն չունին, սակայն երգեցողութեան յարմարութիւն կը ներկայեն, եւ իմաստներու ազնուութեամբ եւ վեհութեամբ սիրելի եղած են: Ներսէս եկեղեցիէ դուրս ալ ջանացած է տարածել իր բանաստեղծական եւ երաժշտական սէրը, եւ ոչ միայն առակները գրած է վասն ուրախութեան մարդկան (ՉԱՓ.560), այլեւ աշխատած է որ թէ հնար իցէ, ոչ ոք խօսիցի խօսս աշխարհականս՝ բաց ի գրոց, ոչ ի գինարբուս. ոչ յայլ ուրախութիւնս եւ այս նպատակն ունին անշուշտ խտատներ, ներտաղականները, յորդորակները, տաղերը, որոնք հասած են մեզի: Նոյնիսկ Յիշեսցուքն ալ, որ այսօր ժամերգութեանց մէջ մտած է, գրուած է անոնց համար՝ որ պահէին պրերդն Հոռմկլայի, զի փոխանակ վայրապար ձայնից զայն ասասցեն (ԿԻՐ.68): Այսպէս յայտնի կը փայլի այն գրական աւիւնը՝ զոր ունեցած է քերթող հայրապետը, իր առաջին տարիքէն սկսելով:

963. Ընդհանրական թուղթը

Այդպիսի ձիրքերով օժտած մէկ մը, պէտք էր իր հայրապետութեան սկզբնաւորութիւնն ալ դրական նշանաւոր արտադրութեամբ նուիրագործէր, եւ այդ ոգւոյն արդիւնքն է *Թուղթ Ընդհանրական*, զոր իբրեւ անդրանիկ կոնդակ օրհնութեան ուղղեց *առ համօրէն հայասեռ ազինս* (ԸՆԴ.1), որ տիպար գրուած մըն է իր տեսակին մէջ, եւ իր պարունակութեամբ կատարեալ բովանդակութիւն մըն է իւրաքանչիւր դասակարգի կրօնական եւ եկեղեցական պարտաւորութեանց: Ընդհանրականը իր հրատարակութենէն մինչեւ մեր օրերը, ութը դարերու ընթացքին մէջ, բան մը կորուսած չէ իր պօրութենէն եւ ազդեցութենէն. եւ այսօր ալ տակաւին լաւագոյն եւ ընտրելագոյն ձեռնարկն է եկեղեցական կանոնաց, եւ եկեղեցական բարեկարգութեան լաւագոյն ուղեցոյցն է: Ներսէսի կաթողիկոս օծուելէն մինչեւ կաթողիկոսութեան այժուրը պաշտօնապէս գրաւելը՝ *երից ամսոց* միջոց մը անցաւ (ԸՆԴ.3), եւ հաւանաբար այդ միջոցէն օգտուեցաւ: Ընդհանրականը պատրաստելու, վասնզի այնպէս կ'երեւի որ ճիշդ այդ երեք ամիսներուն վերջանալուն հրատարակեց նա իր հովուականը, որուն յառաջաբանին մէջ տակաւին գործի ձեռնարկելու պատրաստուողի մը լեզուով կը խօսի, եւ ոչ թէ արդէն գործի վրայ գտնուողի պէս: Կը գիտէ թէ ազգը ցրուած է *ի սեփական աշխարհս Հայաստանեայց, յարեւմտեան կողմանս, ի միջերկրեայս, եւ յիւրաքանչիւր եզերս աշխարհաց* (ԸՆԴ.1), իսկ ինքը մեկուսի եւ հեռացեալ բազմամարդ Հայութեան կեդրոններէն, անկիւն մը քաշուած է, *իբրեւ զայծեամն յորսորդաց եւ ի շանց փախուցեալ՝ ի քարանձաւս բնակելով* (ԸՆԴ.7), եւ ոչ ալ *գոյ իւր ազգի քաղաք թագաւորական եւ բազմաժողով*, ուր հաստատուած ըլլայ *այթոռ հայրապետութեան եւ վարդապետութեան*, եւ ուր *նստելով* ուսուցանէ (ԸՆԴ.6), ուստի ինքզինքը պարտաւորուած կը զգայ *գրով ձեռին խօսիլ որպէս բերանով*: Իր գիրը կ'ուղղէ ընդհանուր կերպով՝ *եկեղեցական դասակարգէն՝ քահանայապետաց եւ քահանայից, վանականաց* ու քաղաքայնոց, իսկ աշխարհական դասակարգէն *իշխանաց եւ իշխեցելոց, զինուորաց դասուց, ձիավարժից եւ հետեւակաց, գաւառապետաց եւ գործակալաց, տանուտէրաց եւ երկրագործաց, վաճառականաց եւ արուեստագիտաց* (ԸՆԴ.1), բայց ետքէն իր դրութիւնը վատ վատ մասերու կը բաժնէ իւրաքանչիւր դասուն պէտք եղածը ամփոփելու համար:

Հայրապետական օրհնութիւնը կը ձօնէ *յաստուածընկալ եւ փրկական սրբոյ նշանէս, յառաէելական նշխարաց, ի սուրբ Լուսաւորչին մերոյ աջէն, եւ յաթոռոյս* (Ընդ.1): Որչափ եւ Ընդհանրականը ծանօթ եւ ընդարձակ գրուած մը ըլլայ (ԸՆԴ.1-83), սակայն անհրաժեշտ կը նկատենք գոնէ հակիրճ ամփոփում մը տալ այստեղ:

964. Կրօնաւորաց մասը

Առաջին գլուխը կ'ուղղէ *առ կրօնաւորս որ ի վանօրայս* (ԸՆԴ.17-34), որոնց տրուած ընդհանուր կանոններէն եւ խրատներէն վատ, իբր բարեկարգական օրէնք կը պատուիրէ, որ միաբանութիւնը թողլով առանձին չբնակին, եւ *զանձին աշխատութիւն իւր միայնոյ ամբարելոյ* չհետեւին: Կ'արգելու *բնակիլ յաշխարհի, բայց եթէ ըստ հարկաւոր ինչ պատճառի, եւ այն ալ ամենայն վգուշութեամբ, եւ կը հրամայէ ամենուն փոխել զբնակութիւնս իւրեանց ի վանս, եւ անաստները կը վրկէ հաղորդութեան եւ օրինաւոր թաղման շնորհէն, եւ եթէ մերձ եղեալ ի մահ չվզան, կը ներէ տալ թոշակն վերջին, իսկ թաղումը զմիոյ յաշխարհականաց կատարել: Այդ խստութիւնը պիտի չտարածուի հիւրութեամբ կամ ծերութեամբ կամ պաշտօնով վանքէ դուրս մեռնողներուն վրայ (ԸՆԴ.20): Երկարօրէն կը խօսի կրօնաւորներուն նիւթական շահագործութեամբ վբաղելուն եւ հարստութիւն դիվելուն վրայ, չհամարձակիր հրամայել *ամենեւին ի բաց կալ ի տնկագործութենէ եւ յամենայն գոյից ստանալոյ* (ԸՆԴ.23), եւ կը բաւականանայ յանձնարարել, որ արդիւնքնին գործածեն *աղքատաց եւ կարօտելոց, տառապելոց եւ գերելոց, եւ մասնաւորեն եկեղեցւոյ զբաժինն Աստուծոյ* (ԸՆԴ.24): Այդչափը թոյլատրելով ալ՝ կրկին եւ կրկին կը յիշեցնէ, թէ *օրէնք եղան կրօնաւորաց անինչս եւ անստացուածս լինել* (ԸՆԴ.26): Կարգապահութեան կէտերն ալ շօշափելով կը խօսի արբեցութեան, վանքէ վանք անցնելու, շատաշրջիկ լինելու, մեծաւորին դէմ տրտնջելու, ազահութեան հետեւելու, անուղիղ միջոցներով իրաւունք պաշտպանելու, ստախօսութիւն ու լեվուագարութիւն, բամբասանք ու անիծաբանութիւն ընելու, վնասակար վիճաբանութեանց եւ խեղկատակութեանց պարապելու վրայ, եւ խրատները բովանդակելով կը հրամայէ, որ կրօնաւորներու *խորհուրդք եւ բանք եւ գործք, եւ ամենայն շարժումն հոգւոյ եւ մարմնոյ եղիցին պարկեշտք եւ աստուածավայելուչք* (ԸՆԴ.33): Կրօնաւորներէ ետքը խօսքը կ'ուղղէ առ *առաջնորդս սրբոց ուխտից վանականաց* (ԸՆԴ.34), եւ կը յայտարարէ թէ գիտութիւն եւ առաքինութիւն իրենց երկու աչքերն են, եւ երկուքն ալ առողջ պիտի պահեն որ միականեաց չնմանին (ԸՆԴ.35): Կը հրամայէ որ ոչ միայն կրօնաւորաց նիւթականին այլեւ հոգեկանին հոգը ստանձնեն, դատարկութեան մէջ չթողուն, *զոմանս սիրել եւ զոմանս անտես առնել* չընեն, կերակրոց բաշխումը *ըստ չափոյ աշխատութեան* կարգադրեն, ծերացեալները եւ վտանգեալները *բարձիթողի* չընեն, եւ եկեղեցւոյն ու վանքին եղած նուէրները *անձին միայնոյ* չսեփականեն: Ամենէն վերջ կ'օրինագրէ որ *ինքնակամ ախտի կամ կաշառանօք աւապաց* առաջնութիւններ չյաւիշտակուին, այլ միայն *զանարժանս գործելոյ, որ աւերման պատճառ լինելոյ* հիմամբ, եւ հաստատուած պատճառներով վանքերու առաջնորդներ փոփոխուին (ԸՆԴ.37): Ծնորհալիին այս կանոնադրութիւնները՝ վանական բարեկարգութեան համար մեր օրերուն մէջ ալ բառացի գործածուելիք կանոններ են:*

965. Եկեղեցականաց մասը

Ընդհանրականին առաջին մասերը կրօնաւորաց ուղղուած են, անոնց հոգեւորական առաւելութեան համար, իբր *գերաշխարհիկ վարուք եւ քաղաքավարութեամբ ճոխացեալ* (ԸՆԴ.17). անկէ կ'անցնի ժողովուրդը հոգացող եկեղեցականութեան, եւ կը կանխէ խօսիլ *առ առաջնորդս եկեղեցւոյ որ են յաշխարհի, որ կոչին եպիսկոպոսունք, եւ յետոյ կ'անցնի խօսիլ առ դասս քահանայից. մինչ առաջին մասին մէջ նախ կրօնաւորներու եւ յետոյ անոնց առաջնորդներուն*

վրայ խօսեր էր: Այստեղ դիտել կու տանք որ *առաջնորդ* կոչումը, զոր երկու դասակարգերու մեծաւորներուն համար ալ կը գործածէ, ամբողջապէս սեփականուած կը մնայ վանահայրերու, մինչ որ *կոչին եպիսկոպոսունք* (ԸՆԴ.38) յաւելուածը՝ ժողովուրդի եւ թեմերու մեծաւորներուն վրայէն կը հեռացնէ *առաջնորդ* կոչումը: Եպիսկոպոսներու վրայ խօսած ատեն անոնց աստիճանին աստուածայնութիւնը կը բարձրացնէ, իսկ խրատները եւ կանոնները կը պարզաբանէ, մի առ մի բացատրելով այն պայմանները, զորս Պօղոս օրինագրած էր Տիդոսի թուղթին մէջ (ՏԻՏ.Ա.7-9), եւ կը յարէ պէտք եղած գործնական մեկնութիւնները (ԸՆԴ.38-48): Վերջէն կ'ակնարկէ այն եպիսկոպոսներուն, որոնք կաշառքով եւ այլապէս գօրութեամբ, նոյնիսկ *ի հայրապետաց ընկեցեալք յաթոռոյ* ըլլալով, եպիսկոպոսութիւնները կը գրաւեն, եւ թէ *քահանայական թաղման*, եւ թէ *սրբոյ պատարագի յիշատակին* անարժան կը համարի (ԸՆԴ.48): Խօսքը կը մասնաւորէ *ինքնաշարժ ախտիւք եւ բռնակալաց հրամանօք* կաթողիկոսութեան անուն առնողներուն վրայ, կը յիշէ իր եղբօր համար գումարուած մեծ սինհոգոսը *ի Սուրբ Լեառն*, եւ կը կրկնէ այնտեղ գրուած դատապարտութիւնը (ԸՆԴ.49), որով անգամ մըն ալ կը հռչակուի Աղթամարի հակաթոռութիւնը: Քահանայից դասակարգին անցնելով, անոնք *աստիճանաւ երկրորդ եպիսկոպոսաց* կը դասէ (ԸՆԴ.50) եւ մանրամասնաբար կը բացատրէ անոնց պաշտոնները: Նախ կը հրամայէ *մտաւորաբար* կատարել եկեղեցական պաշտամունքը, եւ ոչ *իբրեւ ջուր ընդ խողովակ* անցնելով: Կը յանձնարարէ ճշդութեամբ լրացնել հրամայեալ աղօթքները, զի որչափ ալ *ի ժամանակս առաքելոց* հոգեւոր պաշտօնեաներ *յինքեանց մտաց խօսէին զբանս աղօթից* (ԸՆԴ.51), այլ այժմ այլեւս այն ձեւը չի կրնար գործածուիլ: Կը մեղադրէ անոնք՝ որ *հասարակաց զգեստուք եւ աղտեղեալ տրեխօք* բեմ կ'ելլեն եւ պատարագ կը մատուցանեն (ԸՆԴ.52), եւ այդ վեղծումը կը համարի *հալածանաց եւ աղքատութեան* հետեւանք (ԸՆԴ.53), եւ այսուհետեւ կ'արգելու առանց քահանայական զգեստի *մատուցանել զսուրբ պատարագն*, կամ *աւետարան կարդալ*, կամ *խաչ առնուլ ի ձեռս*, կամ *յայլ ինչ ի սրբութիւնսն մերձենալ* (ԸՆԴ.54): Պատարագի համար կը հրամայէ *առանց սաղմոսաց եւ աղօթից*, եւ *յայլոց քահանայից կազմեալ նշխարաւ* չպատարագել (ԸՆԴ.56), պարտաւորիչ կ'ընէ խիղճը մաքրել խոստովանութեամբ եւ խէթ ու դժտութիւն վերջացուցած ըլլալ: Մկրտութիւնն ալ միայն ստիպողական հարկի պարագային *յետ հաց ուտելոյ* կատարել կը ներէ, եւ այլապէս գաւակները մկրտելէ կը զգուշացնէ (ԸՆԴ.56-61):

966. Պսակի կանոնները

Պսակի մասին ընդարձակ կը խօսի եւ կ'արգելու գաղտնի պսակադրութիւնը ինչպէս նաեւ կնաթողներու եւ այրաթողներու եւ առեւանգողներու եւ մանուկներու պսակները օրհնել: Մանչերու 15 եւ աղջիկներու 12 տարեկան ըլլալ կը պահանջէ (ԸՆԴ.62): Բռնութեամբ եղած պսակները *անհաստատ եւ լուծանելի* կը հռչակէ (ԸՆԴ.63): Համապէս պսակը կ'արգելու *մինչեւ ի յերկուց կողմանց զչորրորդ ազգին գլխաւորութիւն կատարեալ ունեցին*, եւ պատճառ կու տայ իւրաքանչիւր ծնունդին *զկէս արեան* կորսնցնելը: Այդ բացատրութիւնները ոմանք այնպէս իմացած են, որ մի արմատէ կամ նախահօրէ եղած սերունդները երկու կողմէն չորս չորս սերունդ հեռացած պիտի ըլլան, որ մերձաւորութիւնը սպառած համարուի, որ ըսել կ'ըլլայ համագումար ութը ծնունդ: Ծնորհալիի միտքով երկու եղբայրներ *հաւասար ունին յինքեանս զհօրս գոյացութիւնս, առ ի նոցանէ ծնունդքն*, այսինքն թոռներ *զկէս արեան*, երրորդ *ծնունդքն*, այսինքն թոռնորդիներ՝ *զկիսոյն կէս*, որ է քառորդ, իսկ *չորրորդ ծնունդէն*, որ են ձագթոռներ՝ *զչորրեակ մասն մնացելոյ*, որ ըսել կ'ըլլայ մէկ ութերորդ, որով կը հասնի *սահման եւ կէտ արեան մերձաւորութեան* (ԸՆԴ.63): Բայց եթէ այսպէս իմանայինք, լատինաց ընդունած ութը աստիճանի ազգաբանութիւնը բացատրուած կ'ըլլար, եւ ոչ թէ հին եւ իսկապէս հայկական աւանդութիւնը, զոր

բացատրեցինք Շահապիվանի ժողովին առթիւ (§230), մանաւանդ որ ապագային Կոստանդին Բարձրբերդցին իսկ՝ վեցէն անդին չ'անցըներ ազգակցութեան ճիւղերը: Արեան բաժանումին հաշիւն ալ վճռական պատճառաբանութիւն մը չէ, վասնզի արդէն առաջին ծնունդին, այսինքն եղբայրներուն վրայ արիւնը կիսուած պէտք էր ըսուեր, եւ ոչ ամբողջապէս փոխանցուած, եւ վերջէն ալ վերջացած չէր կրնար ըսուիլ բան մը, որ գոնէ մէկ ութերորդի գոյութիւն ունի: Ըստ այսմ աւելի ուղիղ կը գտնենք՝ *ի յերկուց կողմանց պչորորդ ազգից գլխաւորութիւն* բացատրութիւնը հաւաքարար առնել երկու ճիւղերուն գումարին վրայ, եւ ոչ իւրաքանչիւր կողմին վրայ պատ պատ, իսկ արիւնի հաշիւն ալ իբր յարմարական ընդունիլ, եւ ոչ իբրեւ հիմնական փաստ: Պսակադրութեան համար առեն կ'որոշէ *յառաւօտէ աւուրն մինչեւ ցժամ նաշոյն*, որ է ըսել *կերեալ եւ արբեալ* չըլլալ, անառակ կիները եւ այրերը եկեղեցի չընդունիլ, եւ *գուսանաց* երգերը դադրեցնել *մինչեւ ելցեն յեկեղեցւոյն* (ԸՆԴ.64): Ասկէ կը հետեւի որ եկեղեցիէ դուրս պսակ օրհնել ներեալ չի համարիր: Արգելեալ օրերը կը նշանակէ *ի բուն բարեկենդանի օրէ մինչեւ ցկատարումն պահոց շաբաթուն որ պենտեկոստէին է*, մէյ մըն ալ *յամենայն կիւրակէս տարւոյն* (ԸՆԴ.64), եւ չի յիշեր հասարակ Չորեքշաբթի եւ Ուրբաթները, շաբաթապահքերը եւ ուրիշ տէրունիները, որոնք կ'երեւի թէ վերջին ատեններ արգելեալ օր նկատուեր են նմանողութեամբ: Հարսնիքի գացող քահանաներուն ալ կը ներէ մնալ մինչեւ *գրաւ լինիցի կերակրոյն, եւ մինչեւ յերիս միայն արբումն բաժակի* (ԸՆԴ.65), այսինքն որչափ ինչ բաւ է հարսանեկան պարկեշտ ուրախութեանց: Վերջին մասին մէջ ուրիշ քանի մը մասնաւոր կանոններ ալ կը տրուին քահանայից համար: Այսպէս են իրենց եպիսկոպոսին դէմ չըմբոստանալ, քրիստոնեայ կամ այլազգի արտաքին դատաստանի չդիմել, որեւէ աշխարհի եւ պետական գործակալութիւն չվարել, ձիավարժութեան եւ պինաշարժութեան չհետեւիլ, մէկ քահանայէ կամ եպիսկոպոսէ որոշեալը ուրիշի կողմէ չարձակել, եւ երիտասարդ այրիներուն *ի կարգ կրօնաւորութեան* մտնել (ԸՆԴ.65-88): Այս ամէնը թէպէտ ամբողջապէս քահանայական կանոնադրութիւն մը չեն կապմեր, բայց գոնէ ժամանակին տիրող գլխաւոր վեղծումները կը մատնանշեն:

967. Աշխարհականաց մասը

Երրորդ մասը կը կապմեն աշխարհականաց ուղղուած բաժինները, այսինքն, *Առ իշխանս որ ըստ աշխարհի, Առ պինուորաց դասս, Առ քաղաքականս, Առ երկրագործս եւ համօրէն ժողովրդականս*, եւ *Առ կանանց դասս*: Իշխան ըսելով կ'իմանայ անոնց որ *ի տեղիս տեղիս* տիրեն *բազմաց կամ սակաւաց, պօրաց եւ գաւառաց* (ԸՆԴ.69), եւ ասոնք են ժամանակին գտնուող աւատապետները, եւ տեղ տեղ իրենց համար պատիկ տէրութիւններ կապմողները: Տրուած հրամանները նախ ընդհանուր կանոններ են. չանիրաւել, չպրկել, չար գործակալներ չգործածել, անիրաւ դատաստան չկտրել, այրին ու աղքատը պաշտպանել, մարդիկը իբր *պանքան կենդանի* չծառայեցնել, աշխատաւորին վարձքը չկտրել, ամենուն հաւասար աչքով վերաբերուիլ, մարմնաւորի համար հոգեւորը չմոռնալ, եւ միշտ գթութեան եւ ողորմութեան հետեւիլ: Իբր դժուարութիւն յառաջ կը բերէ ոմանց ըսելը, որ *եթէ ոչ պրկեմք եւ ոչ յափշտակեմք, պիշխանութիւն մեր ոչ կարեմք հաստատուն ունել*, եւ թէ շատեր ալ չարութեան կը քաջալերուին *տեսնելով պրպպում ինչս պրկողաց եւ ամբարշտաց, եւ պսակաւս որոց իրաւամբք ստանան*: Ներսէս այդ երկու կէտերն ալ պատշաճ կերպով կը հերքէ (ԸՆԴ.69-73): Վերջապէս կը խրատէ պահքերը չլուծել *ի ձուկն եւ ի գինի*, ստութեան եւ հայհոյութեան խօսքեր չգործածել, պինուորներու ոռձիկը չխարդախել, եւ երդումներու չդիմել, նոյն իսկ այլազգիներու հանդէպ երդումնին հաստատուն պահել, բարկութեամբ դատ չկտրել, քէնի եւ վրէժի հոգւով որոշումներ չտալ (ԸՆԴ.74-76): Զինուորականներու կը հրամայէ հաւատարիմ լինել ոչ միայն քրիստոնեայ այլ այլազգի տէրանց,

իրենց յանձնուած գործերով չպեղծանել ու ժողովուրդը չնեղել, եւ իրենց ռոճիկէն աւելի բան չիրացնել (ԸՆԴ.77-78): Քաղաքացիներու կը պատուիրէ ուղղութեամբ գործել, ռամիկը չխաբել, կրկին կշիռ եւ կրկին չափ չգործածել, շինականը չանարգել, վաշխէ վգուշանալ, եւ ինչ որ փոխ կու տան *զայն միայն պահանջել* (ԸՆԴ.79): Երկրագործներու եւ առհասարակ ամէն ժողովրդականներու կը պատուիրէ, հոգեւորութիւնները չմոռնալ, արբեցողութենէ, պոռնկութենէ, եւ ամէն չարագործութենէ հեռու մնալ, բերաննին յիշոցի չի վարժեցնել, տղաքներուն բարուք կրթութեան հոգ տանիլ, սէր ունենալ իրարու, եւ ողորմութիւն տալ կարօտներու (ԸՆԴ.80-81): Վերջապէս կը խօսի կիներու եւ կը յանձնարարէ *պարկեշտութիւն եւ բարեձեւութիւն պահել*, երիտասարդներու գայթակղութիւն չըլլալ, եւ կախարդասէր գործերէ հեռու մնալ: Վերջաբանին մէջ կ'ըսէ, որ դեռ շատ բաներ ուներ ըսելու, բայց եպիսկոպոսներու եւ քահանաներու կը թողու բացատրելով լրացնել (ԸՆԴ.82-83): Մեր առաջ բերած համառօտ ամփոփումը կը բաւէ Շնորհալիին նկատի առած ընդարձակ շրջանակը գնահատել, եւ հոգեւորական սկզբունքներու հետ գործնական գաղափարներուն միացման վրայ վարմանալ: Իրաւ որ բառ մը իսկ փոխել հարկ չէր ըլլալ, եթէ ընդհանրականը այսօր ալ իբր նոր հովուական մը հրատարակուէր:

968. Մանուէլի պատասխանը

Յունաց հետ սկսուած եկեղեցական տարբերութեանց գործը թողուցինք Շնորհալիին Ալեքս դուքսին յանձնած դրութեան կէտին (§950): Ալեքս այն գրուածը մօտը պահեց, մինչեւ որ իր պաշտօնին տարին լրանայ, որպէսզի անձամբ տանի, եւ բերանացի ալ խօսելով գործին ոյժ տայ: Այդ ալ շատ ուշացած պիտի չըլլայ, 1165ին վերջին մասին տեղի ունեցած էր Շնորհալիի հետ տեսակցութիւնը, եւ Ալեքս Կոստանդնուպոլիս դարձած ատեն Շնորհալիին կաթողիկոսութենէն եւ Պահլաւունիին մահէն տեղեկութիւն չուներ (§953): Թէ գրութեան պարգութիւնը եւ թէ վօրութիւնը, եւ թէ Ալեքսի տուած տեղեկութիւնները շատ նպաստաւոր տպաւորութիւն կապմեցին Մանուէլ կայսեր եւ Ղուկաս պատրիարքին եւ Բիւզանդական շրջանակին մէջ: Եթէ չուզենք ալ բառացի ընդունիլ, թէ *գովեցին զհաւատս հայոց ամենայն իմաստունք Յունաց* (ԿԻՐ.69), գոնէ *սքանչացաւ հիացաւ արքայն՝ տեսեալ զվօրութիւն իմաստիցն, որ պարունակեալ էր ի բանսն*: Չուզելով ալ կարծել թէ Յոյներ Հայերուն ուղղափառութեանը կատարելապէս հաւանեցան, *հաճեալ ընդ ուղղադաւան խոստովանութիւնն* (ԸՆԴ.107), գոնէ կարծեցին թէ Շնորհալիէն բացատրուած գրութեամբ հնար է համաձայնութեան յանգիլ, եւ գործը մշակելով Հայերը կրօնական միութեան ալ հպատակեցնել, քանի որ Կիլիկիոյ եւ Լամբրոնի իշխանութիւնները Բիւզանդիոյ հովանաւորութեան ներքեւ էին, թէպէտ Հռոմկլայի հայրապետանոցը այդ շրջանակէն դուրս էր: Այսուհանդերձ բաւական երկարեցաւ գործնական որոշումը, եւ հպիւ Մամեստիոյ տեսակցութենէն երկու տարի ետքը, 15 ինդիկտիոնին սկիզբը, որ է 1167 Սեպտեմբերին (ԸՆԴ.109), Մանուէլ կայսեր կողմէ նամակ մը գրուեցաւ Հայոց կաթողիկոս Գրիգորին, որ տարի մը առաջ վախճաննած էր, եւ վարմանալի է որ Կոստանդնուպոլիս տակաւին մահուան լուրը հասած չէր: Այդ նամակով Մանուէլ եկեղեցւոյ միութեան սկզբունքը կը բարձրացնէ, որպէսզի *զի հօտ լինիցին ամենայն քրիստոնէայք*. իր թագաւորութեան համար պարտք կը համարի այդ նպատակին աշխատիլ, եւ *քան աշխարհական աթոռին բազմապատիկ հոգոց՝ այսմ մանաւանդ հոգ տանիլ*: Աչքի առաջ ունենալով *զբանսն յաղագս միաւորութեան*, որ պրօտոստրատոսէն եւ կաթողիկոսէն *շարժեցաւ*, կ'ուզէ վայն լրացնել, եւ առանց ստացուած գիրին պարունակութեան վրայ գաղափար մը յայտնելու, կաթողիկոսին կը յանձնարարէ որ իր եղբայրը Կոստանդնուպոլիս վրկէ *ամենայն զգուշութեամբ եւ պատրաստութեամբ, ուր սրբապան պատրիարքն եւ սուրբ աստուածային ժողովն* ալ գործը քննեն ու կարգադրեն: Պալատական սպասաւորներէն Սմբատ անուն, հարկաւ հայազգի,

մէկն ալ կը գրկէ որ նամակը տանի, եւ կաթողիկոսին եղբայրը Բիւզանդիա բերէ (ԸՆԴ.107-109): Մանուէլի նամակը իր անորոշ բացատրութիւններով գաղտնի մտադրութիւն կը պարունակէ, կերպով մը Հայերը Յունական եկեղեցւոյն հպատակեցնելու, եւ շատ անհաւասար գիրք մը կու տայ Հայերուն, միայնակ Ներսէսը Կոստանդնուպոլսոյ կայսեր եւ պատրիարքին եւ սիւնհոգոսին դիմացը հանելով:

969. Ներսէսի նամակը

Սմբատ պատգամաւոր *անցեալ գրապում գաւառօք* կը հասնէր Միջագետք, Հռոմկլայ բերդը, բայց *յայնմ ամի* մեռած կը գտնէր Գրիգոր կաթողիկոսը, եւ Ներսէսը հայրապետական աթոռ բարձրացած, որուն կը յանձնէր կայսեր նամակը: Գրիգորի *յայնմ ամի* վախճանած ըսուիլը (ԸՆԴ.109), եւ անոր մահուան լուրը Կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը, պիտի յորդորէին Գրիգորի մահը 1167ին եւ ոչ 1166ին հանդիպած ըսել, եթէ աւելի յստակ յիշատակներ 1167 թուականը չհաստատէին, առանց կարենալ բացատրելու տարի մը ետքը կոյժին Կոստանդնուպոլիս հասած չըլլալը: Կայսերական նամակին գաղտնի միտքերը Ներսէսի աչքէն չվրիպեցան, եւ ամենայն ճարտարութեամբ ուղեց Յեյներուն գլուխը դարձնել անոնց կապմած ծրագիրը: առատ գովաբանութիւններու եւ քաղաքավար դարձուածներու եւ համեստութեան խօսքերու մէջ՝ հասկցուց Մանուէլի, թէ իրեն այլեւս անհնար է անձամբ Կոստանդնուպոլիս գալ, որպէսպի աթոռը անտէրունջ չմնայ, որ իբրեւ կղզի մը կը մնայ անհաւատութեան ընդարձակ ջուրերուն մէջտեղ: Բայց եթէ ասանկ ալ չըլլար, պիտի ըլլէր, *կայթիլ մի գիտութեան հնար էր առ համատարած ծով իմաստութեան համարձակիլ մերձենալ ի հարցումն եւ ի պատասխանիս* (ԸՆԴ.111). որով կ'իմացուի թէ երբեք յանձն պիտի չառնէր միայնակ յունական շրջանակին մէջ իյնալ, որով ոչ ալ իր տեղ ուրիշ մը յղելու խօսքը կ'ընէ: Ընդհակառակն անոյշ յորդորներով կայսրը կը հրաւիրէ *գալ յարեւելս* (ԸՆԴ.112), եւ իրենց հետ միաւորութեան գործը կարգադրել, Յոյներուն գլուխը դարձնելով անոնց մտածած ճարտար ձեւը: Միանգամայն մը գիտէ որ միութեան գործը *ոչ թագաւորական ահարկու պօրութեամբ, այլ քաղցրագոյն խոնարհութեամբ* կրնայ յաջողիլ (ԸՆԴ.113), որով հետեւ *եօթն հարիւր ամ աւելի եղելոյ* բաժանում մը, որ եղած է *երկրորդ բնութիւն հնացեալ սովորութեամբ*, խստութիւն գործածուած ատեն կրնայ վտանգուիլ, *ինչպէս տունկ ինչ ընկողմանեալ*, եթէ *բռնութեամբ ձեռին* միւս կողմը ծռուի, կրնայ *բեկանիլ, քան թէ ուղղիլ* (ԸՆԴ.114): Բաժանման միջոցը 700 տարիէ աւելի ըսած ատեն, Քաղկեդոնի ժողովի տարիէն հաշուած կ'ըլլայ, այսինքն 451էն մինչեւ 1168, որ է 717 տարւոյ միջոց: Այդ առթիւ անուշութեամբ Յոյներուն երեսը կը պարնէ, *մինչեւ ցայժմ* ըլլածնին, *աւերումն եկեղեցեաց, սեղանոյ Աստուծոյ կործանումն, նշանաց Քրիստոսի խորտակումն*, բազում *նեղութիւնք պաշտօնէից*, եւ *պէս պէս պրպարութիւնք*, որոնք պատճառ եղած են *փախչելոյ մերոց ի ձէնջ*, որ ընթացքը *ոչ միայն պրաժանեալսն ոչ միաւորէ, այլեւ պմիաւորեալսն պառակտէ* (ԸՆԴ.115): Քաղցրութեան յորդորակին հետ աղօթքի պօրութիւնը կը յանձնարարէ, եւ կ'ըսէ թէ ինքն ալ աղօթք ապսպրած է *առ ապգիս մերոյ եկեղեցիս, որ յԱրեւելս եւ ի Մեծն Հայք, եւ ի մենաստանս որ ի Սուրբ Լեւոնս* (ԸՆԴ.115): Կը յիշէ թէ նոյն միջոցին Հռոմի հայրապետը պատգամաւորներ յղած է Կոստանդնուպոլիս *վասն միաբանութեան հաւատոյ*. կը պատմէ թէ Ասորւոց պատրիարքն ալ իրեն դիմած է *վասն միաբանելոյ* եւ այս պարագաները նախախնամական կը համարի բոլոր եկեղեցիներու մէջ միութիւն հաստատելու՝ համագումար ժողովով մը: Բայց ոչ թէ *որպէս տեառն առ ծառայս եւ ծառայից առ տեարս* խօսելու ձեւով (ԸՆԴ.117), այլ *պգիրս առաքելոց եւ մարգարէից եւ պուղղապէս վարդապետաց եկեղեցւոյ* իբրեւ դատաւոր ընդունիլ, եւ որ կողմ որ, *թէ առ մեզ եւ թէ առ ձեզ*. դաւանութեանց եւ աւանդութեանց մէջ թերացած գտնուի, իր սխալանքէն պարտաւոր

ըլլայ հրաժարիլ: Մենք կ'ըսէ պատրաստ ենք ուղղել, եթէ մեր մէկ սխալը մէջտեղ հանէք, բայց դուք ալ բարձէք ի մարմնոյ եկեղեցւոյ, եթէ սխալ մը յայտնի ի մէնջ առ ձեզ: Եւ Յոյներուն ամբարտաւանութիւնը պզուելու համար, օրինակ կը բերէ թէ Մովսէս ալ Յոթորէն իմաստութիւն սորվեցաւ, եւ Դաւիթ ալ Նաթանի յանդիմանութեամբ սխալանքը ճանչցաւ (ԸՆԴ.119):

970. Միութենական տեսութիւնք

Ուղեցիւնք մանրամասնօրէն վերլուծել Ներսէսի նամակը (ԸՆԴ.109-120), որպէսզի ուղղութեամբ եւ ճշդութեամբ պատկերացուի անոր միտքն ու նպատակը միութեան ետեւէ եղած ատեն: Որովհետեւ անուրանալի է, որ միութենական ձգտումներու առաջին քայլը եւ միութենական խնդիրին առաջին ծրագիրը Շնորհալիէն սկսաւ Մամեստիոյ տեսակցութեան մէջ: Ներսէս թէ իբրեւ եպիսկոպոս, եւ թէ իբրեւ կաթողիկոս, եւ եթէ ուզենք՝ նաեւ իբրեւ մի պարզ հայադաւան հաւատացեալ, սիրտի կսկիծով կը նկատէր քրիստոնէութեան անջատումները, եւ անոր գործնական վնասները իր աչքին ներքեւ կը տեսնէր Հռոմկլայի դիտանոցէն, որուն ստորոտը Յոյներ ու Լատիններ ու Հայեր, երբ միաբան Այլապգիներու եւ այլապգէններու դէմ պատերազմ կը մղէին, իրենց մէջ անհաշտ կերպով իրարու դէմ կը մրցէին, եւ իրարու վնասելու եւ իրար կործանելու կ'աշխատէին: Ներսէս, վեհ եւ բարձր պգացումներով վառուած սիրտ մը, քրիստոնէութեան միաւորութիւնը իբր միայն պայման կը նկատէր այդ չարիքին, եւ անոր արդիւնաւորման աշխատիլը իրեն նուիրական պարտք սեպելով, գործին կը ձեռնարկէր: Ներսէսի տեսութեամբ պէտք չէր որ անջատեալ եկեղեցիներէն եւ ոչ մին՝ քրիստոնէութիւնը իբր իր սեփական ստացութիւնն ըմբռնէր եւ ոչ ալ իր գրութիւնը իբր ամենուն պարտաւորիչ առաջարկէր, այլ ճշմարտութիւնը պիտի հաստատուէր մասերու միաւորութեան մէջ: Քրիստոնէութիւնը մարգարէից եւ առաքելոց եւ վարդապետաց հեղինակութեան մէջ հաստատուած պէտք էր մնար, իւրաքանչիւր մասնաւոր եկեղեցիներէ բարձր ընդհանուր գրութիւն մը, որուն հանդէպ եթէ հիմնական տարաձայնող գտնուէր, պէտք էր զինքն ուղղէր: Հիմնական կէտերէ դուրս ալ՝ ոչ մէկը միւսին վրայ պիտի ճոխանար, այլ իր սովորութիւնները իրեն պիտի պահէր եւ ուրիշին վրայ պիտի չբռնանար: Ներսէս չէր ընդունէր եկեղեցի մը՝ տէր, որ հրամայէ, եւ եկեղեցի մը՝ ծառայ, որ հնապանդի, եկեղեցի մը, որ ինքզինքը ուղղութեան կանոն կարծէ, եւ եկեղեցի մը, որ միւսը ընդօրինակելու պարտաւորուի: Այդ գրութիւնը իսկապէս եւ տիրապէս Հայադաւան եկեղեցւոյ սկզբունքն է, որուն ոչ Յունադաւանը կը մօտենայ, եւ ոչ Հռոմէադաւանը կը հաւանի. բայց Ներսէս իր բարեմտութեան մէջ կը կարծէր որ հնարաւոր է վանոնք համոզել, տեսնելով այն վտանգը՝ որ իսլամութեան պօրանալովը բոլոր քրիստոնէից կը սպառնար, եւ որ Արեւելքի մէջ աւելի պզալի եւ շօշափելի վիճակ մը ստացած էր: Ներսէս պգացած միութենական ձգտումը՝ ճշմարիտ քրիստոնէի անկախ պգացումն էր, զուտ հայադաւանութիւն էր, եւ չենք գիտեր թէ ինչպէս անոր մէջ ոմանք յունադաւանութիւն տեսան, եւ ոմանք հռոմէադաւանութիւն գտան: Ներսէս կրնար մտածել, որ Հայերը միութեան սիրոյն ինչ ինչ պիջողութիւններ կարենան ընել, բայց փոխադարձ պիջողութիւններ եւ ոչ թէ Հայ եկեղեցին Յոյն եկեղեցիին մէջ ընկղմելու ենթադրութիւն: Արժան է այդ մասին մտադրութեամբ կարդալ Մանուէլի ուղղուած նամակին ամբողջութիւնը, զոր մենք շատ ամփոփ կերպով միայն կրցանք վերլուծել:

971. Հռոմէական կարծիք

Նկատողութեան առ նուելու կէտ մըն ալ, Հռոմէադաւան պգայիններու՝ Շնորհալին իրենց նպաստաւոր կարծելն է, պայն բարձրացնելով, եւ մինչեւ իսկ իբրեւ սուրբ իրենց եկեղեցիներուն մէջ ասելով: Ներսէսի բոլոր միութենական գործունէութիւնը ամբողջաբար եւ բացառաբար Յոյներու հետ եղաւ, Լատիններու հետ ոչ չփոփոցեալ, ոչ բանակցեցաւ, ոչ թղթակցեցաւ եւ ոչ

առնչութիւն ունեցաւ: Եթէ կաթողիկոսութենէն առաջ Հռոմ վրկուած Գրիգորի պատգամաւորութեան մէջ արդէն մաս ունեցած ալ ըսեն, եւ թէ ինչպէս առանց հետեւանքի եւ առանց արդիւնքի ձեռնարկ մը եղաւ (§942): Ներսէս իր բովանդակ հայրապետութեան ժամանակ հռոմի հետ բնաւ յարաբերութիւն չունեցաւ: Իսկ Յոյներն ալ Ներսէսի կաթողիկոսութեան օրով, այսինքն Փատիոսի ու Կերուլարիոսի պատրիարքութենէն շատ ետք հիմնապէս եւ հաստատապէս բաժնուած էին Հռոմէ. եւ Յոյներուն եւ Լատիններուն մէջ հոգեւոր հաղորդակցութիւնը խլուած էր, եւ չենք իմանար, թէ ինչպէս իբր հռոմէադաւանութիւն կրնայ մեկնուիլ յունադաւանութեան հետ յարաբերութեան մտնելը: Կերուլի թէ մեր Հռոմէադաւան ազգայիններն ալ բռնուած են Կալանոսի բռնուած կամ Կալանոսի լարած ծուղակին մէջ, որ Յոյներուն բերնով գործածուած *Հռոմական* բացատրութիւնը, փոխանակ *Հռոմական* իմանալու, *Հռոմէական* կը թարգմանէ (ԿԱԼ.320), Ներսէս Լատիններու հետ շփուելու կամ անոնց վրայ յոյս դնելու առիթն ալ չունեցաւ, վասնզի առաջին խաչակրութեան ատենէն կազմուած իշխանութիւնները հետզհետէ ինկած էին կամ տկարացած, եւ 1147ին Լուդովիկոս Է. Գալլիոյ եւ Կոնրատոս Գ. Գերմանիոյ թագաւորներուն առաջնորդութեամբ կազմուած երկրորդ խաչակրութիւնն ալ՝ դժբախտ եւ ապարդիւն վախճան ունեցած էր, եւ Այլազգեաց տիրապետութիւնները հետզհետէ ընդարձակուած էին, եւ ինքն Ներսէս ալ Հռոմկլայի մէջ՝ Հալէպի սուլտաններու հովանաւորութեան ներքեւ կ'ապրէր Յոյները աւելի վստահութիւն կը ներշնչէին Մանուէլ կայսեր ազգեցութեան եւ կարողութեան շնորհիւ, Կիլիկիա եւ Լամբրոն ալ անոր գերիշխանութիւնը կը ձանձնային եւ անոնց հետ մերձաւորութիւնն ու միաւորութիւնը կրնար Հայութեան օգտակար ըլլալ: Ահա այդ տեսակէտը կը մշակէր Ներսէս, իր որչափ եկեղեցասէր՝ նոյնչափ ազգասէր ձեռնարկներովը: Այսչափն առայժմ բաւական ըլլայ- Ներսէսի բուն տեսակէտը, եւ Մանուէլի վրկած նամակին իսկական իմաստը բացատրելու համար:

972. Հաւատոց երկրորդ գիրը

Ներսէս Մանուէլին ուղղած նամակին կցեց նոր գրուած մըն ալ *Սահմանք հաւատոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ* վերտառութեամբ (ԸՆԴ.120), յատկապէս իր կանուխէն գրածը *երկրորդելով, ի խնդրոյ արքային Մանուէլի* (ԸՆԴ.109): Մանուէլի նամակին մէջ յայտնապէս նոր գիր ուղղուած չէր, բայց Վօրութեամբ կ'իմացուէր Ներսէսի *ամենայնպատրաստութեամբ* Կոստանդնուպոլիս երթալուն առաջարկին մէջ (ԸՆԴ.108). եւ Սմբատ պալատականն ալ բերանացի բացատրած էր վայն, քանի որ իրեն յանձնարարուած էր կենդանի բարբառով *պատմել պամենայն բանս* (ԸՆԴ.109): Առաջին գիրը պարզ եպիսկոպոսի մը հեղինակութիւնն ունէր, Մանուէլ պէտք կը՝ Վգար կաթողիկոսին ստորագրութեամբ հաստատուած հիմնագիր մը ունենալ, եւ հարկաւ Գրիգորէ ուզուած էր այդ հաստատութիւնը, Վոր այժմ Ներսէս կը պարտաւորուէր տալ, եւ իբրեւ եպիսկոպոս գրածը իբրեւ կաթողիկոս վաւերացնել: Իր տեսութեամբ կրկնումը աւելորդ էր՝ քանի որ գրողը նոյն էր, բայց կը համակերպէր, որովհետեւ *թղթաբեր* Սմբատ *պնդագոյնս պահանջեաց, հրամանաւ սուրբ թագաւորութեանն* (ԸՆԴ.121): Գրածին անկեղծութիւնն ալ հաստատելով, կ'ըսէ *թէ ոչ Վի Վհերձուածողական խաւար ինչ ծածկելով կերպարանեմք Վբանս լուսով ուղղափառութեան*, ինչպէս ոմանք կը կարծեն, այլ Վուտ ճշմարտութիւնն է, Վոր գիրով կը ներկայենք: Գրուածը իր ամբողջութեան մէջ առաջինէն (§951) տարբերութիւն չունի, միայն առձեռն հարցարանի մը կարգին կապուած չըլլալով, առաջ *Սահմանք հաւատոյ* մասերը, այսինքն դաւանական կէտերը թովէթով կը միտցնէ (ԸՆԴ.120-130), եւ յետոյ *Յաղագս աւանդութեան եկեղեցւոյ* ծիսական կէտերը կ'ամփոփէ (ԸՆԴ.130-143): Առաջին մասին մէջ ընդարձակօրէն կը գրէ դարձեալ բնութեանց միութեան կամ միաւորութեան կէտը, մերժելով եւ հերքելով Նեստորն ու Եւտիքէսը, բայց եւ հերքելով Լեւոնի *ոմն եւ ոմն* դարձուածը, եւ պնդելով *յերկուց բնութեանց մի*

լեալ (ԸՆԴ.126), կամ ոչ ի յերկուս բաժանեալ չառ ի յերկուց միացեալ բնութիւնսն (ԸՆԴ.129) բանաձեւերը, համաձայն Հայոց եկեղեցւոյ դաւանութեան, որ ոչ բնութիւններուն կորուստը կամ շփոթումը, այլ պարզապէս միաւորութիւնը կը պաշտպանէ, ինչպէս հոգի ու մարմինը մարդուն մէջ: Իսկ աւանդութեանց կամ ծիսակատարութեան մէջ նախ կը պաշտպանէ բաղարջով պատարագելը Քրիստոսի գործածածին հետեւողութեամբ, բայց կը ներէ Յոյներուն բաղարջ գործածելը: Կը պաշտպանէ անջուր բաժակը, առանց դատապարտելու ջուր խառնողները: Կը բացատրէ Ծնունդ ու Մկրտութիւն միասին տօնելու հնութիւնը ու ճշմարտութիւնը, բայց տարբեր տօնողներուն նկատմամբ կ'ըսէ, թէ երբեմն վատիկն ալ տարբեր օրեր կը տօնուէր, առանց եկեղեցւոյ միութիւնը խանգարելու: Նոյն ոճով կը խօսի *Սուրբ Աստուածի խաչեցարքին*, խաչերու բեւեռ վարներուն, խաչերը օրհնելուն, պատկերներ պատուելուն, եւ Առաջաւորաց պահիքին վրայ, միշտ պաշտպանելով Հայ եկեղեցւոյ աւանդութիւնն ու սովորութիւնը, եւ ապատական տեսութեամբ իւրաքանչիւրին ապատ թողլով պահել իր սովորութիւնները: Մէկ խօսքով Շնորհալին բարձրաբարբառ քարոզիչն է Հայոց եկեղեցւոյ ներողամիտ եւ լայնախոհ տեսութեան, որ եկեղեցւոյ միութիւնը կ'ըմբռնէ հիմնական կէտերու համաձայնութեան եւ փոխադարձ հոգեւոր հաղորդակցութեան մէջ, եւ կը մերժէ տիրապետութեան եւ ստրկաբար նմանողութեան ամէն պահանջները, որոնց վրայ հաստատուած են Յոյն ու Լատին եկեղեցիներ միութեան անհրաժեշտ պայմանը:

973. Մլեհ իշխանապետ

Մանուէլի նամակը 1167ին վերջերը գրուած ըլլալով (§960), մինչեւ որ Սմբատ պալատական Հռոմկլայ գար, տեսակցութիւններ լրանային եւ գիրերը պատրաստուէին, հարկաւ 1168 տարին սկսած կ'ըլլար, որով հապիւ դարնան բացուելուն կրցած է Սմբատ Կիլիկիայէ Կոստանդնուպոլիս դառնալ: Ներսէսի նամակը լաւ տպաւորութիւն ըրաւ, կ'ըսէ Լամբրոնացին, եւ Յոյները *շինէին յառաջին գայթակղութենէն զոր ունէին առ եկեղեցիս Հայոց, մանաւանդ եւ սկիզբն ունէին միաւորութեան եւ լուծանելոյ զկրճիմն պառակտութեանն* (ԸՆԴ.143): Մեր տեսութիւնն է թէ պէտք չէ այս բացատրութեանց՝ կատարեալ գործողութեան նշանակութիւն տալ, որովհետեւ քանի մը տարիներ անցան մինչեւ որ Մանուէլի կազմէն նոր պատասխան մը դար, եւ այդ միջոցին Մանուէլ կայսրն ու Միքայէլ պատրիարք, որ Ղուկասի յաջորդած էր, եւ եպիսկոպոսաց սինհոդոսը մատծեցին կերպ մը գտնել, որպէսզի Ներսէսի դիւրամատչելի ընթացքէն օգտուին եւ Հայոց եկեղեցին իրենց եկեղեցւոյն հպատակեցնելու կամ խառնելու կերպը գտնեն: Երբ Յոյներ այս մտածումներով կը վբաղէին, ասգին Կիլիկիոյ իշխանութիւնը նոր պատահարներու դիմաց կը գտնուէր: Թորոս իշխանապետ կը վախճանէր 1168ին (ՍՄԲ.100) Մայիս 11ին Յայսմաուրբի հաշուով, բայց եթէ մարերի 4ը պիտի ընդունինք (ՅԱՍԱ.210), պէտք կ'ըլլայ շարժական տոմարով Նոյեմբեր 7ին տանիլ Թորոսի մահուան թուականը: Թորոս Երկրորդ՝ առաջին Ռուբէնէն ետքը նշանաւորագոյն անձն եղաւ Կիլիկիոյ իշխանապետներուն մէջ, վերականգնելով ինկած ու դադարած իշխանութիւնը (§943), եւ վայն կատարեալ կարգաւորութեան մէջ պահելով մինչեւ իր մահը: Թորոսի համար կը գրէ Անեցին, թէ *կրօնաւորեալ մեռաւ* (ՍՄՄ.135), եւ չենք գիտեր թէ միայն կրօնական պարտաւորութիւններ կատարած ըլլալուն վրայ պիտի իմանանք, թէ ոչ Թորոս ալ Արեւմուտքի մէջ տեղի ունեցած սովորութեան հետեւեցաւ, որով աշխարհի իշխաններ վերջին պահուն կրօնաւորութեան ձեւ կ'առնէին, իբրեւ ապաշխարողական նշան եւ առաքինական մի գործ: Թորոս չափահաս արու վաւակ չունէր, այլ միայն *մատաղ որդի մի իւր թողեալ էր* (ՎԱՀ.210), որ կոչէրն *Ռուբէն* (ՍՄԲ.100), եւ յաջորդ հռչակուեցաւ, իր մեծ հօր կամ Թորոսի աներոջ՝ Թովմաս իշխանի խնամակալութեամբ, որ Պայլ մականուամբ ծանոթ է, լատինական պատուանունով: Թէպէտ

Թովմաս լոկ խնամակալ էր իր թոռան, սակայն նոր պատմագիրներ սովորութիւն են ըրած անոր անունը իշխանապետներու շարքին անցնել, իբրեւ բուն տէր իշխանութեան (ՉԱՄ.յաւ.107): Մլեհ, Թորոսի եղբայրը, որ եղբոր հետ գժտելով Հալէպի սուլտանին մօտ կը մնար (§948), ինքզինք յաջորդ նկատեց եղբոր իշխանութեանը, եւ Հալէպի սուլտանին բանակով Թովմասի վրայ եկաւ, բայց չյաջողելով, միայն Հայոց *բապում չար հասուցեալ* ետ դարձաւ եւ կրկին վօրութեամբ նորէն յարձակեցաւ: Այս անգամ Թովմաս պարտաւորուեցաւ տեղի տալ, եւ Անտիոք փախչիլ Լատիններու մօտ (ՎԱՀ.211), եւ պպտիկ Ռուբէնն ալ *տարան ի Հոռովկայն* (ՍՄԲ.101): Հայոց իշխաններ հաւանեցան Մլեհի իշխանապետութիւնը ընդունիլ եւ այսպէս նա 1069ին Ռուբինեանց օրինաւոր յաջորդութեան անցաւ, եւ խաղաղաբար տիրապետեց, մանաւանդ երբ Ռուբէն ալ *անդ մեռաւ* Հոռովկայի մէջ (ՍՄԲ.101): Վահրամ կը գրէ, *զԹորոսի որդին առեալ ամպարշտաց եւ սպանեալ* (ՎԱՀ.211), բայց չի բացատրեր թէ ու՞ր եւ ինչպէ՞ս: Իրաւ ալ պարմանալի կըլլար, որ Ներսէս կաթողիկոսի պաշտօանութեան ապաւինած տղան, չարագործներ կարենային ձեռք անցընել եւ սպաննել: Պատմութիւնը բնաւ կաթողիկոսին մասնակցութիւնը չի յիշեր այդ քաղաքական պատահարներուն մէջ, որոնց միջամտելն ալ դժուար էր իրեն, իր դիրքին հեռաւորութեան պատճառով: Միւս կողմէն գործը կը կատարուէր Հալէպի սուլտան Նուրետտինի կամօք, Ներսէս ալ Հոռովկայի մէջ անոր հովանաւորութեան ներքեւ էր, եւ չէր կրնար հակառակ ուղղութիւն ցոյց տալ, ցուցէ յարաբերութեանց դիւրութիւն մըն ալ կ'ակնկալէր, երբ Կիլիկիա ու Հոռովկայ միեւնոյն գերիշխանութեան ներքեւ միանային: Ներսէս մնացեալ կեանքը Մլեհի իշխանապետութեան ժամանակակից եղաւ, բայց ոչ Մլեհի դիւրութիւն մը ստացաւ, եւ ոչ Մլեհ Ներսէսի եկեղեցական գործերուն միջամտեց:

974. Թէորիանոս պատգամաւոր

Ներսէսի առ կայսր գրած նամակը եւ Արեւելք գալու առաջարկը երկարատեւ խորհրդածութեան առարկայ եղան Կոստանդնուպոլսոյ մէջ: Կ'երեւի թէ Մանուէլ բոլորովին անգործադրելի չէր նկատած Ներսէսի առաջարկը, սակայն իրականացումը դժուարացաւ, զի *արեւմտական աշխարհին շփոթմամբ պրաղեալ՝ անկարանայր պելսն յԱրեւելս* (ԸՆԴ.144): Իրօք ալ գիտենք որ Հունգարացւոց եւ Սերբիացւոց հետ պատերազմներ կը մղէր այդ միջոցին, եւ Կիլիկիոյ պատահարներն ալ (§973) ապահովութիւն չէին ներշնչեր: Հապիւ թէ 1170ին, երբ պահ մը ամէն կողմ հանդարտութիւն կը տիրէր, Մանուէլ կրցաւ միութենական ձեռնարկին նորէն մտադրութիւն դարձնել եւ ուղեց աւելի մօտէն տեղեկանալ *ճշմարտապէս կամաց Հայաստանեայց*, եւ վստահ ըլլալ թէ *ախորժելի է՞ նոցա միաւորութեանն խնդիր* (ԸՆԴ.244), այսինքն թէ յանձնառու պիտի ըլլա՞ն Յոյներուն դաւանութեան եւ արարողութեանց համակերպիլ: Այս անգամ գործը մինակ նամակով չուլեց վերջացնել, այլ երկու պատգամաւորներ ճամբայ հանեց, մէկը Թէորիանոս *Մայիստը* որ է Մագիստրոս, ապա Յոյն, միւսը Յովհաննէս Ութման, ապա Հայ, Փիլիպպուպոլիսի Հայոց վանքին վանահայրը, որ երբեմն Վահան ալ կոչուած է: Ձեռուրնին նամակ մըն ալ տուաւ Մայիսին գրուած, եւ ուղղուած *պատուական եւ իմաստուն կաթողիկոսի Հայոց տեառն Ներսէսի* (ԸՆԴ.144): Թէորիանոս եւ Յովհաննէս Մայիս 15ին կայսրութեան սահմանագլուխը անցան, եւ փութացին Հոռովկայ հասնիլ, գիրը ներկայել եւ բանակցութեան ու վիճաբանութեան մտնել Ներսէսի հետ, գլխաւորապէս *միաբանութիւն եւ երկու բնութիւն* բացատրութեանց վրայ: Թէորիանոս իմաստասէր *ոչ կամէր տեղի տալ* եւ ընդունիլ սուրբ հարց կամ Կիւրեղեան բանաձեւը, *մի է բնութիւն Բանին մարմնացելոյ*: Իսկ Ներսէս *երկոքամբքն սպառապիներ, միութիւնը պաշտպանելով Ներսոտի դէմ, եւ անշփոթութիւնը Եւտիքէսի դէմ* (ԸՆԴ.145): Ութմանի բռնած դիրքը չէ ճշդուած, բայց Հայոց կողմ եղած պետք է ըսել, քանի որ